

Feministička pitanja iz pera hrvatskih filozofkinja suvremenog doba

Pavelić, Antonela

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:432839>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Antonela Pavelić

**FEMINISTIČKA PITANJA IZ PERA
HRVATSKIH FILOZOFKINJA
SUVREMENOG DOBA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Antonela Pavelić

**FEMINISTIČKA PITANJA IZ PERA
HRVATSKIH FILOZOFKINJA
SUVREMENOG DOBA**

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: doc. dr. sc. Željka Metesi Deronjić

Zagreb, 2023

Antonela Pavelić

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je diplomski rad isključivo rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na mojim istraživanjima i oslanja se na objavljenu literaturu, a što pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

Student/ica:

U Zagrebu, rujna 2023.

Antonela Pavelić

Feministička pitanja iz pera hrvatskih filozofkinja suvremenog doba

Sažetak

Nedostatak zastupljenosti ženske misli u filozofskom kanonu rezultira nepravednim izostavljanjem iz kolektivnog pamćenja. Da bi se to izbjeglo, ovaj rad se posebno fokusira na žensku misao i potrebu pridavanja veće pažnje ženskim protagonisticama filozofije. Cilj je istražiti i prenositi znanje o idejama i doprinosima ženskih filozofkinja kako bi se postigla ravnoteža u filozofskoj panorami i intelektualnom naslijeđu kulture. Važna tema u filozofskom feminizmu je ontologija žene kao ljudskog bića te promatranje uloge roda kako bi se postigla jednakost ženā. Povijest filozofije oblikovana je iz muške perspektive, što je rezultiralo nedostatkom zastupljenosti ženā u filozofskoj tradiciji, a upravo bi filozofija trebala težiti inkluzivnosti i priznati jednakost ženā u pristupu znanju i razmišljanju. Emancipacija ženā nije samo pitanje ženā, već je povezana s općom ljudskom emancipacijom i izgradnjom pravednijeg i slobodnijeg društva za sve. Seksualna revolucija i mitovi također imaju važnu ulogu u emancipaciji, ali zahtijevaju promjenu normi i oslobađanje od predrasuda. Oslobađanje ženā doprinosi širem društvenom napretku i promicanju jednakosti za sve.

Ključne riječi: feminizam, filozofski feminizam, hrvatske filozofkinje, žensko pitanje, patrijarhat, emancipacija

Feminist issues from the pens of female Croatian philosophers of Contemporary times

Abstract

The lack of representation of female thought in the philosophical canon results in an unjust exclusion from collective memory. To avoid this, this work specifically focuses on female thought and the need to pay greater attention to female protagonists in philosophy. The goal is to explore and transmit knowledge about the ideas and contributions of female philosophers in order to achieve balance in the philosophical landscape and the intellectual heritage of culture. An important theme in philosophical feminism is the ontology of women as human beings and the examination of gender roles to achieve equality for women. The history of philosophy has been shaped from a male perspective, resulting in a lack of representation of women in the philosophical tradition, yet philosophy itself should strive for inclusivity and recognize the equality of women in accessing knowledge and reasoning. The emancipation of women is not just a women's issue, but is connected to the overall human emancipation and the construction of a more just and free society for all. Sexual revolution and myths also play a significant role in emancipation, but they require changing norms and liberation from prejudices. The emancipation of women contributes to broader social progress and the promotion of equality for all.

Key words: feminism, philosophical feminism, Croatian female philosophers, women's issue, patriarchy, emancipation

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. HRVATSKE FILOZOFKINJE POSTOJE.....	3
2.1. Blaženka Despot	6
2.2. Gordana Bosanac	8
2.3. Jasenka Kodrnja.....	11
2.4. Nadežda Čačinović	13
3. NEPROLAZNA VAŽNOST FEMINIZMA	15
3.1. Feminističko čitanje tradicije.....	17
3.1.1. Narativna snaga mita u formiranju »ženskoga«.....	23
3.2. Anti-feminizam.....	27
3.3. Žene u filozofskom labirintu.....	30
3.4. Ženina tuga ne bivanja muškarcem.....	36
3.5. Sukob između tržišta seksa i ideje seksualne revolucije.....	38
4. ŠTO SLOBODA IMA SA ŽENAMA?	42
4.1. Žensko pitanje u kontekstu klasne i društvene nejednakosti	44
4.1.1. Ženska emancipacija u svjetlu marksističke teorije	47
5. ZAKLJUČAK.....	51
LITERATURA.....	53

1. UVOD

U ovom teorijskom radu tematiziraju se pitanja i problemi feminizma koje suvremene hrvatske filozofkinje promišljaju i propituju, s posebnim naglaskom na njihovu višestranu ulogu kao filozofkinje, književnice, sociologinje i humanistkinje. U prvom redu, fokus će biti usmjeren na četiri značajne autorice: Blaženku Despot, Gordanu Bosanac, Jasenku Kodrnju i Nadeždu Čaćinovič. Nadalje, uključit će se i promišljanja i saznanja drugih znanstvenica, filozofkinja, sociologinja i književnica kako bi se obuhvatila raznolikost perspektiva.

Cilj ovog rada jest sistematizirano prikazati najbitnije pojmove, pitanja, teorije i stavove o ženama, s posebnim osvrtom na njihov položaj u hrvatskom društvu, čime su se bavile spomenute filozofkinje. Time se nastoji omogućiti bolje razumijevanje feminizma i njegovih praktičnih i teorijskih aspekata. S obzirom na izuzetnu kompleksnost i sveprisutnost pojmova kao što su položaj ženā i feminizam te na sve veći negativni prizvuk koji se danas susreće u vezi s tim temama, postaje ključno dublje istražiti njihove suštinske aspekte i njihovu neodvojivu povezanost s ukorijenjenim patrijarhalnim obrascima u društvu. Jedan od ključnih ciljeva jest ne samo približiti žensku filozofiju kao cjelinu, već i naglasiti postojanje hrvatske ženske misli unutar filozofije. Kroz dublje istraživanje i analizu, želim istaknuti značajne doprinose koje su hrvatske filozofkinje suvremenog doba ostvarile u polju filozofske misli te ih predstaviti kao ključne aktere u razmišljanju o feminističkim pitanjima i problemima. Ovaj rad ima za svrhu ne samo prepoznati njihovu prisutnost, već i osvijestiti bogatstvo i raznolikost perspektiva koje žene donose u filozofiju.

Prvi dio ovog istraživanja ima za cilj potvrditi glavnu tezu rada – da postoji kvalitetna i snažna ženska filozofska misao u Hrvatskoj, unatoč nedostatku šireg priznanja i pažnje. U tom kontekstu, pružam kratak osvrt na neke od značajnijih hrvatskih filozofkinja kako bih naglasila njihovu važnost i utjecaj. Fokus se potom prebacuje na hrvatske filozofkinje koje su ključan izvor za ovo istraživanje, a koje su se bavile temama vezanim uz feminizam, ženskim položajem u društvu i filozofiji, ontološkom definicijom ženstvenosti, pravima, seksualnosti, ženskim i klasnim pitanjem i slično. Ovaj rad temelji se na njihovim teorijama, analizama i zaključcima, pružajući tako dublji uvid u filozofiju ženā u hrvatskom kontekstu.

Drugi dio ovog istraživanja ima za cilj pružiti odgovor na pitanje zašto feminizam ostaje relevantno i nezaobilazno pitanje te zašto se suočava s brojnim izazovima. Iako se često

susrećemo s negativnim prikazom feminizma i njegovim umanjivanjem, kao da je pitanje riješeno jer žene imaju prava nositi hlače, hodati ulicom, obrazovati se i zaposliti, postavlja se pitanje može li to zaista svaka žena ostvariti u svakoj državi i jednako kao muškarci. Odgovore na ova pitanja pronalazimo u nastavku rada kroz propitivanje ontološkog pojma žene i postojanja stvarnih ženskih filozofkinja u ovoj disciplini koja proučava biće kao biće. Istovremeno, analiziram feminističko tumačenje tradicije i kako je to utjecalo na naše suvremeno razumijevanje i življenje pojma »žena«. U skladu s tim, raspravljam o važnosti mitova koji su oblikovali prve narative te uočavam promjene u percepciji žene, od pretpatrijarhalnog do patrijarhalnog doba. Fokus je usmjeren na ključne pojmove i razmišljanja hrvatskih filozofkinja. Postavlja se problematičan narativ prema kojem žene koje teže emancipaciji i ravnopravnosti s muškarcima zapravo pokušavaju postati »muškarac«. Veći dio rada posvećen je istraživanju pitanja javnog i privatnog života ženā i muškaraca te analizi podjele na pasivnu ženu i aktivnog muškarca. Ovim se otvara prostor za kritičko razumijevanje rodne dinamike i uloge u društvu te za poticanje promjena prema jednakosti i pravednosti.

U završnom glavnom dijelu rada, dublje istražujem žensko pitanje u socijalno-marksističkom kontekstu, stavljajući poseban naglasak na povezanost ženskog pitanja s klasnim pitanjem. Povezujem klasične koncepte s rodnom perspektivom kako bih pružila dublje razumijevanje složene interakcije između roda, klase i društvene strukture. Osim toga, u ovom dijelu rada osvrćem se i na perspektivu filozofije slobode u sklopu ženskog položaja. Promišljam o tome kako se ženska emancipacija može ostvariti kroz filozofske koncepcije slobode i kako se ti koncepti mogu uklopiti u marksistički okvir.

2. HRVATSKE FILOZOFKINJE POSTOJE

Upoznavanjem s poviješću filozofije kroz sustav srednjoškolskog obrazovanja lako se može doći do krivog zaključka: (hrvatske) filozofkinje ne postoje. Nažalost, u srednjoškolskim udžbenicima iz filozofije gotovo da nema posvećenih poglavlja ili glavnih odlomaka o bilo kojoj filozofkinji, a posebno ne o hrvatskim. Filozofkinje ostaju spomenute tek sporadično, najčešće u fusnotama ili marginalnim bilješkama, što ostavlja dojam da su njihovi doprinosi filozofiji manje važni ili irelevantni. Ova nedovoljna zastupljenost ženske misli u filozofskom obrazovanju često dovodi do nepravednog izostavljanja iz kolektivnog pamćenja. Iako se situacija u fakultetskom obrazovanju donekle razlikuje, prema vlastitom iskustvu studiranja, još uvijek postoji nedostatak adekvatnog priznavanja i istraživanja filozofkinja. Iznimka su neki profesori i profesorice koji samoinicijativno uvode teme i vrijeme posvećeno upoznavanju studenata s važnim filozofkinjama svijeta, kao i filozofkinjama s našeg područja. Ipak, njihov angažman je još uvijek nedovoljan da bi se istinski obuhvatio doprinos filozofkinja na području filozofskog mišljenja. U svrhu ispravljanja ovakve nepravde i stvaranja inkluzivnijeg obrazovnog okruženja, potrebno je pridati veću pažnju ženskim protagonisticama na području filozofije. Trebamo više istraživati, proučavati i prenositi znanje o hrvatskim filozofkinjama, njihovim idejama i doprinosima. Važno je da se njihova misao afirmira i prepozna kao neizostavan dio filozofske tradicije, kako bi se stvorili temelji za ravnopravnu i sveobuhvatnu filozofsku edukaciju. Samo kroz takav pristup možemo osigurati da se znanje o filozofkinjama ne ograniči tek na fusnote i marginalne bilješke, već postane neizostavni dio filozofske panorame i intelektualnog naslijeđa naše kulture.

Kroz ovaj rad bit će prenesena promišljanja prvenstveno hrvatskih filozofkinja, pri čemu će biti istaknute neke od glavnih protagonistkinja. Međutim, važno je također spomenuti i druge značajne filozofkinje koje su doprinijele filozofskoj misli u hrvatskom kontekstu.

Jedna od prvih i izuzetno značajnih hrvatskih filozofkinja koju valja predstaviti jest Maruša Gundulić. Maruša je živjela i djelovala u Dubrovniku u drugoj polovici šesnaestog stoljeća. Ivica Martinović u svom članku »Maruša Gundulić u obranu Cvijete Zuzorić: renesansni uzorak hrvatskoga ženskoga pisma kao filozofsko djelo ističe Marušu kao prvu ženu

na našim prostorima koja se ozbiljno bavila filozofijom i koja zaslužuje naziv filozofkinja.¹ Iako je Maruša Gundulić danas možda poznatija kao kći humanista i diplomata Ivana Gundulića ili kao supruga filozofa Nikole Vita Gučetića, njezin značaj u filozofskoj tradiciji ne smije biti umanjivan. Maruša je bila iznimno privilegirana žena svog vremena. Imala je pristup obrazovanju, što je u to vrijeme bilo rijetko za žene. Njezina pripadnost imućnoj plemićkoj obitelji također je pridonijela njezinom obrazovanju, jer se u takvim krugovima cijeno ulaganje u intelektualni razvoj.² Ovaj primjer Maruše Gundulić ističe važnost konteksta i društvenih okolnosti u kojima su se žene počele baviti filozofijom. Maruša Gundulić predstavlja početak jedne važne i dosad nedovoljno istražene tradicije hrvatskih filozofkinja, koju treba dodatno valorizirati i proučavati kako bismo dobili cjelovitu sliku filozofske misli našeg prostora.

Od Maruše Gundulić pa sve do devetnaestog stoljeća gotovo nije bilo niti jedne filozofkinje aktivne na našim prostorima. Međutim, u devetnaestom stoljeću počinje se mijenjati percepcija i status filozofkinja, kada se titula filozofkinje sve više povezuje s akademskim zvanjem. Tada počinjemo govoriti o prvim ženama koje su stekle titulu doktorica filozofije. Hrvatske žene su morale tražiti obrazovanje izvan domovine, kao što je bio slučaj s odlaskom u Zürich. Sveučilište u Zürichu je od 1847. godine omogućavalo ženama studiranje filozofije i bilo je drugo sveučilište u Europi koje je pružalo ženama mogućnost visokoškolskog obrazovanja. Važno je napomenuti da je tek 1892. godine otvoren prvi ženski licej u Zagrebu. Studiranje na Filozofskom (Mudroslovnom) fakultetu bilo je dostupno ženama nakon donošenja Carskog rješenja od strane vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu 29. kolovoza 1901. godine. Na temelju te odluke, izdana je naredba o upisu djevojaka na Mudroslovni fakultet 9. rujna iste godine.³ Iako su bile suočene s brojnim izazovima i ograničenjima, hrvatske filozofkinje postepeno su otvarale put prema akademskom svijetu, doprinoseći tako bogatstvu i raznolikosti filozofske misli na našim prostorima.

Jedna od značajnih hrvatskih filozofkinja koju dodajem na ovu listu jest i Helene (von) Druskowitz (Drušković) zbog njezine veze s hrvatskim porijeklom preko njezinog oca. Studirala je na Sveučilištu u Zürichu, te je bila druga žena s njemačkog govornog područja koja

¹ Ivica Martinović, »Maruša Gundulić u obranu Cvijete Zuzorić: renesansni uzorak hrvatskoga ženskoga pisma kao filozofsko djelo«, u: Luka Boršić; Ivana Skuhala Karasman (ur.), *Filozofkinje u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2017), str. 27–114. Vidi i: Erna Banić-Pajnić, »Žena u renesansnoj filozofiji«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 30 (2004), str. 69–89; Luka Boršić, »Filozofkinja Maruša Gundulić«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 46 (2020), str. 287–308.

² Luka Boršić; Ivana Skuhala Karasman (ur.), *Filozofkinje u Hrvatskoj*, str. 13–14.

³ *Ibid.*, str. 16–17.

je stekla doktorat iz filozofije, što je značajan doprinos ženskom prisustvu u akademskom svijetu. Nadalje, Helene Druskowitz imala je priliku upoznati Friedricha Nietzschea, čija je filozofska misao izvršila snažan utjecaj na nju.⁴

Elza Kučera je iznimno značajna figura u filozofiji na našem području. Ona je prva hrvatska filozofkinja rođena u domovini koja je 1909. godine stekla doktorat iz filozofije. Njezina disertacija objavljena je iste godine u Zagrebu, što je značajan prekretnica za žensku filozofsku misao u Hrvatskoj. Njezin obrazovni put bio je iznimno sveobuhvatan i obuhvaćao je ženski licej u Zagrebu, studiranje u Beču i Zagrebu, te nastavak studija u Zürichu, gdje 1909. doktorira filozofiju s tezom pod nazivom *Spoznajna teorija Thomasa Browna: povijesna studija*. Prije svega poznata kao prva žena bibliotekarka i eksperimentalna psihologinja, njezin filozofski doprinos, iako možda manje prepoznatljiv, ima iznimnu važnost u razvijanju ženske filozofske misli u Hrvatskoj.⁵

Prva žena koja je 1916. stekla doktorat iz filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s tezom *Osnovne misli filozofije Henri Bergsona* bila je Ivana Rossi. Nakon nje, 1939. godine, Elly Ebenspanger također brani doktorat iz područja filozofije na istom fakultetu s tezom *Problem slobodne volje*. Važna figura u području filozofije jest i Marija Brida koja je 1937. doktorirala filozofiju s tezom *Život-doživljaj*. Njezin značajan doprinos leži u istraživanju hrvatskih filozofa i hrvatske filozofske baštine. Heda Festini je 1965. godine doktorirala filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s tezom *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*. Branka Brujić je 1973. godine stekla doktorat iz filozofije u Zagrebu s tezom *Kritička teorija društva H. Marcusea i povijesno mišljenje*. Njezin značaj dolazi i iz prijevoda djela Herberta Marcusea *Kraj utopije. Esej o oslobođenju*. Zlata Knezović istaknula se svojim radovima o povijesnim temama, a njezina disertacija o Simone de Beauvoir pridonijela je recepciji ove filozofkinje kod nas. Ljerka Schiffler, koja je svoj znanstveni rad posvetila istraživanju estetike i hrvatske filozofije, doktorirala je 1974. iz filozofije s tezom *Nikola Vitov Gučetić*. Radila je na Institutu za filozofiju u Zagrebu, neko vrijeme i u Leksikografskom zavodu »Miroslav Krleža«, a potom se vraća na Institut za filozofiju gdje ostaje sve do mirovine. Također je bila glavna urednica časopisa *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* te je pokrenula i uređivala časopis *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*.⁶ Erna Banić-Pajnić doktorirala je 1984. godine s tezom *Uloga i značenje elemenata*

⁴ Ibid., str. 17–18.

⁵ Ibid., str. 18–19.

⁶ Ibid., str. 19–25.

hermetičke filozofije u djelima hrvatskih renesansnih filozofa. Od 1970. do 2018. godine, kada odlazi u mirovinu, radila je na Institutu za filozofiju. Tijekom svog profesionalnog puta, također je bila angažirana na Hrvatskim studijima (današnjem Fakultetu hrvatskih studija) Sveučilišta u Zagrebu, a u razdoblju od 1985. do 1987. godine bila je i glavna urednica časopisa *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*.⁷ Mihaela Girardi-Karšulin, također važna filozofkinja usredotočena na istraživanje hrvatske renesansne filozofije, doktorirala je s tezom *Filozofska misao Frane Petrića* 1987. godine. Također do umirovljena radi na Institutu za filozofiju i jedno vrijeme je predavala na Hrvatskim studijima u Zagrebu (današnjem Fakultetu hrvatskih studija).⁸

2.1. Blaženka Despot

Blaženka Despot, filozofkinja i sociologinja, rođena je u Zagrebu 9. siječnja 1930. Završila je gimnaziju u Zagrebu 1948. godine, a diplomirala filozofiju na Filozofskom fakultetu 1954. godine. Nakon toga, stekla je doktorat u Ljubljani 1970. godine s tezom o humanitetu tehničkog društva (*Humanitet tehničkog društva*). U razdoblju od 1956. do 1964. godine radila je kao srednjoškolska profesorica, a zatim je postala asistentica na katedri za socijalizam na Fakultetu za strojarstvo i brodogradnju. Od 1974. godine obnašala je funkciju izvanredne profesorice sociologije i političke ekonomije, a 1980. godine postala je redovita profesorica marksizma, socijalizma i socijalističkog samoupravljanja na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu. Od 1989. godine radila je kao znanstvena savjetnica u Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Njena studijska i istraživačka djela objavljena su u različitim časopisima kao što su *Gledišta*, *Praxis*, *Kulturni radnik*, *Naše teme*, *Filozofija*, *Revija za sociologiju*, *Socijalizam*, *Socijalizam u svetu*, *Dometi*, *Žena*, *Filozofska istraživanja*, *Socijalna ekologija* i drugi. Među njenim poznatim djelima su *Humanitet tehničkog društva* iz 1971. godine, *Ideologija proizvodnih snaga i proizvodna snaga ideologije* iz 1976. godine, *Plädoyer*

⁷ Centar za istraživanje žena u filozofiji, *Hrvatske filozofkinje*, <https://cizuf.ifzg.hr/hrvatske-filozofkinje/banic-pajnic-erna/> (pristupljeno: 10. srpnja 2023.).

⁸ Centar za istraživanje žena u filozofiji, *Hrvatske filozofkinje*, <https://cizuf.ifzg.hr/hrvatske-filozofkinje/girardi-karsulin-mihaela/> (pristupljeno: 10. srpnja 2023.).

za dokolicu iz 1976. godine, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* iz 1987. godine te *Emancipacija i novi socijalni pokreti* iz 1989. godine.⁹

U vrijeme kada je časopis *Praxis* već bio uspostavljen kao važno filozofsko središte, Blaženka Despot se kao aktivni sudionik pridružila filozofskim događajima. *Praxis* je vodio borbu protiv dogmatizma i nametanja u duhovno-znanstvenom području, što je prvenstveno bila borba za filozofiju kao takvu, ali i za rehabilitaciju misaonih postignuća u drugim umjetničkim područjima. Filozofi *Praxisa* su se od samog početka fokusirali na povratak izvornim tekstovima »klasika marksizma« i također su se povezali s izvornom tradicijom europske filozofije. Njihov otpor nije samo obnovio filozofiju i filozofsko razmišljanje, već je i promicao filozofsku orijentaciju kojoj su se čitav krug i kasnije mnogi drugi posvetili. Vrijeme djelovanja *Praxisa* od 60-ih do 70-ih godina prošlog stoljeća, smatra se ključnim razdobljem u razvoju hrvatske filozofije u novijoj povijesti. U tom kontekstu, pojava Blaženke Despot predstavlja nastavak antidogmatskog napora koji se već etablirao u mnogim intelektualnim područjima sredinom 60-ih godina. Ona je donijela svoj doprinos kroz svoje tekstove u časopisima poput *Gledišta* i važnog sarajevskog časopisa *Pregled*, te je time obogatila nastojanja antidogmatske struje. Blaženka Despot pridružila se *Praxisu* 1966. godine, kada je objavila kritički osvrt zbornika *Etičko-humanistički problemi socijalizma*. Kasnije je nastavila s analizom novih filozofskih knjiga, kako domaćih tako i stranih, te je pisala i druge tekstove. Njen ulazak u filozofski angažman započeo je u razdoblju kasnih 60-ih i ranih 70-ih godina, kada je već postojala veća sloboda izražavanja. U tom vremenu, Blaženka Despot radila je kao profesorica filozofije u gimnaziji, a od 1974. na zagrebačkom Sveučilištu. Ova sloboda izražavanja omogućila joj je da se slobodnije izrazi ne samo u kritici dogmatizma i povijesnom priznanju filozofije u njenim postignućima, već i u vlastitom kreativnom izražaju. Važno je istaknuti da je *Praxis* stvorio temeljni uvjet za javno poštovanje filozofskog govora i njegovog dostojanstva kao kompetencije koju se više nije moglo ignorirati. To je otvorilo put Blaženki, kao i drugim filozofskim osobama i autorima, za javno djelovanje u filozofskom polju. Ona je iskoristila tu priliku na najbolji mogući način za vlastita razmišljanja i istraživanja suvremenih tema. Iako je bila suradnica *Praxisa*, nikada nije formalno ili neformalno postala članica *Praxis* grupe. Međutim, važno je napomenuti da je živjela u istoj vremenskoj i društvenoj stvarnosti kao i članovi *Praxisa*. Ona je bila povezana sa svima iz *Praxis* kruga, dijeleći temeljna marksistička načela, redovito sudjelovala na simpozijima, posebno na Korčulanskoj ljetnoj

⁹ Despot Blaženka, *Hrvatski biografski leksikon*, online izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, preuzeto s: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4615> (pristupljeno: 16. lipnja 2023.).

školi, pisala u samom časopisu. Unatoč tome što se svojim stilom, ciljevima, pristupom zajedničkim temama i metodama istraživanja razlikovala od tog kruga, može se opisati kao pratilac *Praxisa*, ali istovremeno izvan njegove duhovne sfere. Istražuje društvenu stvarnost koristeći marksistički pristup, što je zajedničko i *Praxisu*.¹⁰

Blaženka Despot duboko analizira filozofiju slobode u tekstovima Marxa i Hegela, postavljajući radikalna pitanja i primjedbe. Ona ističe »prazna mjesta« i nedostatke u njihovom razmišljanju. Kroz analitičko-kritičko čitanje Hegela, otkriva nedosljednosti i nedostatak uvažavanja ljudskosti žene u Hegelovoj dijalektici. Despot ukazuje na to da žena, kao ljudsko biće, treba izaći iz dijalektičkog kruga koji Hegel postavlja kao slijed privatnog vlasništva, obitelji, građanskog društva i države. Također naglašava da žensko pitanje ne bi trebalo biti svedeno na sferu spolnosti, jer to ne spada u dijalektičke kategorije. Despot svojim pristupom produbljuje i radikalizira filozofiju slobode, otvarajući prostor za kritičko promišljanje i iznošenje nedostataka u Marxovim i Hegelovim tekstovima čime je stvorila izuzetno djelo *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*.¹¹ Knjiga predstavlja vrhunac njezine filozofske ekspresije i iznimnu sintezu njezina intelektualnog stvaralaštva te će ono u ovom radu poslužiti kao osnovni temelj za dublje promišljanje o ženskom pitanju i samoj njihovoj emancipaciji kroz marksističku perspektivu i problem filozofije slobode.

2.2. Gordana Bosanac

Gordana Bosanac, rođena 31. siječnja 1936. u Varaždinu, preminula 31. kolovoza 2019. u dobi od osamdeset tri godine.¹² Nakon završene IX. gimnazije u Zagrebu, diplomirala je filozofiju i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1960. godine. Tijekom svoje mladosti i kasnije, izražavala se kroz književnost i slikarstvo te svirala klavir i harfu. Svoju znanstvenu karijeru započela je u Institutu za društveno upravljanje, gdje je bila dio istraživačkog tima zajedno sa Stevom Matićem i Mirjanom Poček-Matić. Njih troje su 1962. godine objavili važnu knjigu o sudjelovanju radnika u samoupravljanju pod nazivom *Aktivnost radnih ljudi u samoupravljanju radnom organizacijom*. Godine 1967. na Ekonomskom

¹⁰ Gordana Bosanac, »Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji«, *Filozofska istraživanja* 28/3 (2008), str. 625–637.

¹¹ *Ibid.*, 633.

¹² Ana Maskalan, »In memoriam Gordana Bosanac (1936 – 2019)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 47 (2021), str. 91.

fakultetu Sveučilišta u Zagrebu obranila je doktorsku disertaciju iz područja komunikologije pod nazivom *Bitna svojstva informacije i njihova praktična verifikacija u radnoj organizaciji*. Godine 1975. radi kao docentica na Fakultetu fizičke kulture, a kasnije je napredovala do zvanja izvanredne profesorice. Specijalizirala se za sociologiju obrazovanja i fokusirala se na pitanja obrazovnog kurikulumu. Nakon devet godina napustila je fakultet i 1984. godine postala direktorica Centra za kulturu Novi Zagreb. Međutim, zbog incidenta koji se dogodio prilikom izvođenja himne na proslavi Općine Novi Zagreb, gdje su najprije odsvirali hrvatsku himnu, a tek onda jugoslavensku himnu zbog tehničke greške, prisiljena je dati ostavku nakon javne isprike. Godine 1986. primljena je u Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, gdje je radila u području sociologije obrazovanja. Objavila je knjigu *Edukacijski izazov* (1983.). Nakon umirovljenja 1992. godine, nastavila je s filozofskim istraživanjima i stvaranjem novih radova, što je najplodnije razdoblje njenog života.¹³ Tijekom svog života napisala je sedam monografija, od kojih valja izdvojiti nekoliko značajnih, poput: *Utopija i inauguralni paradoks – prilog filozofsko-političkoj raspravi* (2005.), zatim *Visoko čelo – ogleđ o humanističkim perspektivama feminizma* (2010.), *Sentimentalni eseji* (2013.), djela u kojima se bavi filozofsko-etičkim raspravama o ljubavi, sreći, slučajnostima, moralu, homofobiji i drugim temama te *Ime utopije - jugoslavensko samoupravljanje kao izigrani projekt emancipacije* (2015.). Bila je urednica pet knjiga, od kojih se dvije ističu kao najznačajnije, a to su *Izabrana djela Blaženke Despot* iz 2004. godine i *Filozofija i rod* iz 2005. godine. Uz spomenuta djela, napisala je oko trideset znanstvenih radova objavljenih u raznim časopisima, kao i isto toliko poglavlja u knjigama. Osim znanstvenih radova, pisala je i stručne i popularne tekstove koji su uglavnom bili usmjereni prema temama odgoja, kulture i ženskosti. Na raznim znanstvenim skupovima bila je često pozvana kao izlagačica, te kao gošća na okruglim stolovima i tribinama. Ana Maskalan ističe kako je u Centru za ženske studije, 2016. godine, na njenom posljednjem predavanju povodom prvog hrvatskog prijevoda knjige *Drugi spol* Simone de Beauvoir i događaja *Noć knjige*, popunila cijelu prostoriju i mnogi su zainteresirani posjetitelji ostali razočarani jer nije bilo dovoljno slobodnih mjesta ni za sjedenje, a niti za stajanje.¹⁴

Među zanimljivim podacima iz njezina života svakako je i onaj da je ime dobila po istaknutoj fiktivnoj junakinji romana Marije Jurić Zagorke, čime je istovremeno naglašena veza sa Zagorkinim feminističkim likovima. Budući da je Gordana ostavila snažan trag u feminističkoj teoriji, odabir njenog imena bio je izuzetno prikladan. U njenom ranom

¹³ Ana Maskalan, »Ljutnja kao filozofska motivacija: primjer Gordane Bosanac«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 44 (2018), str. 479–481.

¹⁴ Ana Maskalan, »In memoriam Gordana Bosanac (1936 – 2019)«, str. 94–96.

djetinjstvu, život njezine obitelji bio je narušen Drugim svjetskim ratom koji je donio strašne lokalne patnje, uključujući progon Židova, Srba i Roma od strane vlasti Nezavisne države Hrvatske. Gordanin otac bio je primoran napustiti Hrvatsku i otići u Srbiju, dok je majka, zbog neprihvatljive veze s osobom srpskog podrijetla, bila izopćena iz društva i protjerana iz Varaždina. Gordana i njene sestre su odrasle u malom selu Globočec blizu Marije Bistrice, a kasnije u Svetom Iliji, nedaleko od Varaždina. Takvo izopćenje značilo je isključenost iz društva, zabranu obavljanja posla, siromaštvo i nedostatak hrane, od kojih ih je jedino održavao predan rad Gordanine bake po majci, Klare Kovačić (rođena Ferenc), koja je prodavala voće i kestene na ulicama Varaždina. Gordana je iskazivala veliku ljubav prema svojoj baki i često se prisjećala teških trenutaka s kojima se baka suočavala, trpeći nasilje i ponižavanje od strane njezina supruga Josipa, tj. Gordanina djeda. Zato je njezino, već spomenuto, najznačajnije feminističko djelo *Visoko čelo – ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, posvećeno upravo baki Klari.¹⁵

Bosanac ne smatra da su feminizam i filozofija potpuno jednaki pojmovi. Razlog tome jest što njen pristup filozofiji obuhvaća šire teme od samo ravnopravnosti spolova. Međutim, ono što je važno istaknuti jest da se njezin feminizam i dalje oslanja na filozofske koncepte i metode te se ne udaljava od temeljnih načela i ideja koje je postavila filozofija. Feminizam Gordane Bosanac obuhvaća šira pitanja od pitanja ravnopravnosti muškaraca i ženā, ali koristi filozofske metode i ideje kako bi se suočio s društvenim nepravdom i hijerarhijama te s propustima u samoj filozofiji. Ona osjeća duboku ljubav prema filozofiji, ali istovremeno se bori protiv predrasuda koje ženama oduzimaju pravo na filozofiranje. U povijesti se često vjerovalo da žene nisu sposobne za kritičko mišljenje, analitičke vještine i apstraktan način razmišljanja, a to je frustrirajuće za Gordanu jer je ona posjeduje upravo navedene kvalitete i smatra ih bitnima za svoj rad. Filozofija Gordane Bosanac, unatoč tome što crpi inspiraciju iz vlastitih emocionalnih izvora, (uključujući i ljutnju), nikada ne potiče na osvetu. Naprotiv, kada se govori o odnosu između muškarca i žene, često se naglašava njihova ljubavna i prijateljska povezanost. Nikada ne zagovara rat između spolova niti podržava nasilne metode. Upravo suprotno, uvijek se naglašava važnost suživota u slobodi i razumijevanju. Jedina borba koju vodi jest ona protiv nepravde. Nepravda, zajedno s neodgovornim pojedincima, jedini je objekt njezine ljutnje koji potiče detaljne analize i razmišljanje o društvenim promjenama. No, umjesto

¹⁵ Ibid., str. 91.

da se ljutnja rješava putem osvetničkih akcija, Bosanac se usredotočuje na stvaranje društvenih sustava jednakosti i mira kako bi se postigla pravednost.¹⁶

2.3. Jasenka Kodrnja

Jasenka Kodrnja rođena je 11. ožujka 1946. u Zagrebu, a preminula je 1. srpnja 2010. godine. Bila je istaknuta filozofkinja, sociologinja, kao i književnica i feministička aktivistkinja, a bila je poznata po svojoj hrabrosti i borbenosti koju je zadržala tijekom teške bolesti, sve do posljednjeg dana. Jasenka je završila studij sociologije i filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1971. godine. Nakon toga, odlučila je proširiti svoje znanje pa je upisala poslijediplomski studij antropologije u Beogradu od 1973. do 1975. godine. Nakon nekoliko godina dobila je stipendiju francuske vlade koju je iskoristila u Parizu na *École des hautes études en sciences sociales*, gdje je radila s profesorom Alainom Tourainom. Kao rezultat svog rada i istraživanja, 2000. godine doktorirala je na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a tema njezina doktorata bila je *Društveni položaj žene umjetnice*. Od 1980. godine Jasenka Kodrnja članica je feminističke sekcije *Žena i društvo* pri Sociološkom društvu Hrvatske. Ta sekcija bila je pionir feminističke institucionalizacije u Hrvatskoj, inspirirana idejama drugog vala feminizma.¹⁷ Članice sekcije, poput Lydije Sklevicky, Blaženke Despot, Vesne Pusić, Nadežde Čaćinović i Vesne Kesić, doprinijele su živahnim raspravama, »umjetničkim i aktivističkim angažmanima s temama žene kao subjekta u filozofiji, homoseksualnosti, odnos roda/spola, ženskog pisanja i »ženskog pisma«, psihoanalitičkog pristupa ženi i slično«¹⁸. Njihov doprinos doveo je do razvoja rodno orijentiranih studija, a taj institucionalni okvir kasnije je dobio svoje mjesto u Centru za ženske studije u Zagrebu, osnovanom 1995. godine. Unatoč svojem statusu znanstvenice i teoretičarke, Jasenka je uvijek naglašavala važnost aktivističke borbe protiv nepravde i nasilja. Izražavala je snažan osjećaj za ljudsku patnju, neovisno o rasnoj, spolnoj, vjerskoj ili etničkoj pripadnosti. Snažno je branila svoje humanističke vrijednosti, često izazivajući kontroverze. Bila je aktivna članica nekoliko društava u Hrvatskoj. Kao članica Hrvatskog sociološkog društva, 1979. i 1980. godine obavljala je dužnost tajnice. Bila je aktivna članica Hrvatskog filozofskog društva,

¹⁶ Ana Maskalan, »Ljutnja kao filozofska motivacija: primjer Gordane Bosanac«, str. 486.

¹⁷ Mirjana Adamović, Ana Maskalan, »In memoriam: Jasenka Kodrnja (1946.–2010.)«, *Sociologija i prostor* 48/2 (2010), str. 387.

¹⁸ Ibid. 387–388.

gdje je 2005. i 2006. godine obnašala funkciju potpredsjednice, a djelovala je i u okviru Hrvatskog društva pisaca. Sve to ukazuje na širok spektar njezina interesa i angažmana u različitim područjima. Velik utjecaj na nju imao je njezin osmogodišnji rad (od 1988. do 1996.) na SOS telefonu za žene i djecu žrtve nasilja, gdje je 1996. godine bila koordinatorica, a zatim i zamjenica koordinatorice od 2000. do 2006. godine.¹⁹ U Istočnoj Europi, Zagrebački SOS telefon prvi je takve vrste, a aktivistice su također značajno doprinijele osnivanju prvog skloništa za žene žrtve obiteljskog nasilja 1990. godine, koje je kasnije postalo poznato kao Autonomna ženska kuća. Zanimljivost vezana uz sklonište jest da su aktivistice do njega došle metodom skvotiranja, a Jasenka je bila jedna od njih.²⁰ Svoj feministički angažman Kodrnja je proširila i na akademsko područje. Uvela je kolegij o studijima roda na Sveučilištu u Zagrebu. Od 2000. do 2009. godine predavala je »Metodiku nastave sociologije«, »Uvod u studije roda« i »Feminističke teorije« na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu (danas Fakultet hrvatskih studija). Godine 2001. zaposlila se na Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu, gdje je postala viša znanstvena suradnica. Bila je glavna urednica biblioteke *Znanost i društvo* i inicirala je značajnu izdavačku aktivnost Instituta. Također, vodila je i dva znanstveno-istraživačka projekta: *Identitet Drugih u RH i Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Republici Hrvatskoj*, čiji je cilj bio istražiti kategorije prostora i vremena koje su se ranije, unutar zapadnog znanstvenog okvira, smatrale rodno neutralnima. Željela je dublje razumjeti kako se rodne uloge i identiteti prepliću s našim shvaćanjem prostora i vremena. Smatrala je da su prostor i vrijeme duboko ukorijenjeni u našu kulturu i da imaju rodno specifična obilježja koja često nisu bila prepoznata ili su bila smatrana samorazumljivo rodno neutralnima.²¹ U svom znanstvenom radu Kodrnja je usredotočena na teme roda/spola, kulture i identiteta. Inspirirana postmodernističkim i postfeminističkim teorijama, na njezinu je misao snažno utjecala i psihoanalitička struja francuskog feminizma. Jasenka je njegovala blisko prijateljstvo s filozofkinjom Blaženkom Despot, čije je intelektualne uzore pronašla i u knjigama. Blaženkin utjecaj u Jasenkinom se misaonom angažmanu odražavao u propitivanju ženskosti filozofije i nastojanju da se filozofska misao očisti od mizoginije i seksizma. Jasenkin kontinuirani angažman u istraživanju rodne tematike prepoznaje se i u njenom posljednjem projektu, zborniku radova pod nazivom *Kultura, Drugi, žene* koji je objavljen 2010. godine.²² U ovoj knjizi, Kodrnja ispituje koncept »Drugog« kao bića koje je oblikovano i internalizirano kroz

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ana Maskalan, »In memoriam: Jasenka Kodrnja (1946.-2010.)«, *Filozofska istraživanja* 30/4 (2010), str. 689.

²¹ Ibid., str. 689–690.

²² Ibid., str. 690.

kulturu. Ona postavlja pitanja o paradoksalnoj prirodi kulture koja istovremeno potiče stvaranje i njegovanje, ali i represiju i moguće uništenje Drugog. Za svoju doktorsku disertaciju provela je istraživanje položaja žene umjetnice, što je kasnije prenijela u knjigu *Nimfe, Muze, Eurinome – društveni status ženskih umjetnica* koja je objavljena 2001. godine. Među ostalim poznatim djelima valja spomenuti: *Umjetnik u društvenom kontekstu* (1985.), *Romantičarna* (roman, 1990.), *Zagreb je ženskog spola* (poezija, 2002.), *Trinaest razloga za šutnju* (zbirka priča, 2006.) i *Filozofija roda* koja je nastala u suradnji s Gordanom Bosanac i Hrvojem Jurićem 2005. godine. Među mnogim Kodrnjinim djelima, smatram da posebno treba istaknuti knjigu *Žene zmije – rodna dekonstrukcija* objavljenu 2008. godine,²³ čiji će se ključni koncepti dalje razmatrati u nastavku ovoga rada.

2.4. Nadežda Čaćinović

Nadežda Čaćinović je filozofkinja rođena 1947. u Budimpešti. Obrazovanje je stekla na nekoliko sveučilišta, uključujući Bonn, Frankfurt, Ljubljanu i Zagreb. Nakon doktorata na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, započela je svoju akademsku karijeru. Od 1976. godine radila je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, postavši redovitom profesoricom 1998. godine. 1990./91. godine bila je stipendistica DAAD-a u Berlinu. U izvršnom odboru International Association for Aesthetics predstavljala je Hrvatsku 1992. godine, 1994. godine odlazi u Pariz na nekoliko tjedana gdje je bila stipendistica francuske vlade. Imala je priliku biti gostujuća profesorica na prestižnom Jan van Eyck Postgraduate Centru u Maastrichtu te je predavala na nekoliko sveučilišta diljem svijeta, uključujući Kopenhagen, New York, Graz, Budimpeštu i Ljubljanu.²⁴ Bila je aktivna u osnivanju Centra za ženske studije, a također je obnašala i dužnost predsjednice Hrvatskog centra PEN-a. Njezino istraživanje usredotočeno je na područja kao što su estetika, filozofija roda, filozofija jezika i filozofija kulture. Nadežda Čaćinović istaknula se i kao važna figura u političkom svijetu i to svojim angažmanom za ravnopravnost ženā (2016. sudjelovala je u osnivanju stranke Nova ljevica). Glavna djela kojima je doprinijela filozofiji su: *Pisanje i mišljenje, Estetika, Doba slika u teoriji mediologije, U ženskom ključu, Vodič kroz svjetsku književnost za inteligentnu ženu, Zašto čitati filozofe, O ljubavi, knjigama i stvarima koje govore, Kultura i civilizacija*. Pored prevoditeljskog rada (npr.

²³ Ibid., str. 690–691.

²⁴ Nadežda Čaćinović (ur.), *Žene i filozofija* (Zagreb: Centar za ženske studije: 2006), str. 312.

Podređenost žene Johna Stuarda Milla), Čačinović je autorica mnogobrojnih članaka, poput, za temu ovoga rada relevantnog članka *Mizoginija u filozofskoj tradiciji* te urednica zbornika, *Žene i filozofija* (2006.).²⁵

²⁵ Centar za istraživanje žena u filozofiji, *Hrvatske filozofkinje*, <https://cizuf.ifzg.hr/hrvatske-filozofkinje/cacinovic-nadezda/> (pristupljeno: 10. srpnja 2023.).

3. NEPROLAZNA VAŽNOST FEMINIZMA

Definicija feminizma varira ovisno o struji unutar feminističkog pokreta, no rad se ne bavi pojedinim strujama već onime što bi taj pojam značio za društvo u široj perspektivi. Prema definiciji iz *Hrvatske enciklopedije*, feminizam bi bio »skupina društvenih pokreta, svjetonazora i teorija koja promiče unaprjeđenje političkih, ekonomskih te socijalnih prava i položaja ženā u svrhu ostvarenja rodne ravnopravnosti.«²⁶ *Britannica* se po svojoj definiciji također usmjerava prema pravima ženā te ističe da feminizam u svojoj osnovi sadrži stav da bi žene trebale imati jednakost u vidu društvenih, ekonomskih i političkih prava.²⁷ Poznata je činjenica da je feminizam prvenstveno usmjeren na prava ženā. Tako smatra i *International women's development agency* (IWDA), organizacija sa sjedištem u Australiji posvećena podršci raznovrsnim organizacijama za ženska prava, koja potvrđuje da jednaka prava i mogućnosti moramo imati svi, neovisno kojega smo spola. Glavni cilj je osnažiti žene kako bi ostvarile svoja puna prava, odnosno omogućiti ženama i djevojčicama izjednačavanje životnih prilika s muškarcima i dječacima. IWDA ističe da feminizam uključuje i poštovanje različitih identiteta, znanja i iskustava.²⁸ Primjećuje se suptilna razlika u definiranju, s naglaskom na veću uključivost kada se ističu jednake mogućnosti za sve rodove. Stoga, feminizam se promatra kao pristup koji uključuje razumijevanje koncepta ravnopravnosti koji je sveobuhvatan i ne isključuje nikoga. IWDA je u tom smislu više usmjeren prema »intersekcionalnom feminizmu« koji uključuje borbu za prava svih ljudi, neovisno kojeg su oni roda, ali i rase, etniciteta, društvenog statusa, klase i slično.²⁹ Feminizam kao takav je puno više od traženja većih prava isključivo za žene. On u svoju borbu uključuje različite spektre ljudskih bića koja su se pronašla u potlačenom položaju koji se uspostavio kroz povijest. Da bi se razumjelo kako se neravnopravnost uspostavila, potrebno je započeti od razmatranja ontologije žene kao ljudskog bića i pitanja zašto je ona postavljena u niži položaj spram muškarca.

Ontologiju žene kao bića razmatramo kroz filozofski feminizam. Filozofski feminizam promatra ulogu roda i njegovu povezanost s oblikovanjem filozofskih problema i pojmova,

²⁶ »Feminizam«, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19203> (pristupljeno 17. svibnja 2023.).

²⁷ Elinor Brukett and Laura Brunell, "feminism" *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/feminism> (pristupljeno 15 svibnja 2023.).

²⁸ »What is feminism?«, *International women's development agency*, <https://iwda.org.au/learn/what-is-feminism/> (pristupljeno: 15. svibnja 2023.).

²⁹ »Intersekcija i feminizam« (2013), *Prostor rodne i medijske kulture »K-zona«*, <https://voxfeminae.net/pravednost/intersekcija-i-feminizam/> (pristupljeno: 15. svibnja 2023.).

promišlja o tome kako se tradicionalna filozofija odnosi prema ženi te također potiče filozofske teorije koje njeguju važnost uspostavljanja jednakosti ženā. Enciklopedija *Britannica* navodi da je filozofski feminizam proizašao iz pokreta za prava ženā šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća te da se kroz taj period počelo postavljati pitanje, od strane ženā, zašto u akademskim krugovima, kao i u filozofiji, nema ženskog glasa. Odgovor pronalazimo u mizoginiji koja se kroz povijest uspostavljala sve čvršće kroz razna mišljenja o ženama kao manje inteligentnima, iracionalnima, suviše emocionalnima i nemoralnima za sudjelovanje u akademskim krugovima. Slijedom takva načina mnijenja, žene su počele pitati je li filozofija jedan od krivaca neravnopravnosti ženā, budući da je bila pod utjecajem mizogine kulture i samo pogodovala iskrivljenoj slici žene kao nedovoljne. Ono što se još moralo propitati jest kome bi koristilo da se ženama oduzme uloga u sudjelovanju i umanju njihova važnost.³⁰ Ako gledamo binarno, lako je zaključiti: ako jednu polovicu čovječanstva, a to su žene, umanjimo, jedino onaj drugi ostatak polovice čovječanstva, muškarci, mogu imati koristi od toga.

Čaćinović u svojem radu »Mizoginija u filozofskoj tradiciji« govori kako žene često postaju meta mržnje isključivo zbog svojeg spola. One su označene kao opasne, nepouzdana i nose stigmatizaciju koja ima inherentno negativan prizvuk. Jedini način da se oslobode takvih optužbi jest da postanu idealizirane figure, svetice koje su skromne i izvor bezuvjetne ljubavi i podrške. No, čak i takve žene izazivaju frustraciju i miješane osjećaje. Kroz ideološko oblikovanje pojma »žena«, okupljaju se stereotipi o vješticama, zavodnicama, monstuoznim vladaricama, ali i o dosadnim, glupim i površnim osobama. Kriteriji ljepote i vrijednosti su rezervirani za žene koje posebno privlače muški pogled.³¹ Prema staroj antropološkoj tezi, »muškarci i žene se razlikuju u svim društvima, ali na različite načine«³², i postoji stalna potreba za podjelom uloga. Međutim, takva pravila prevladavaju samo u tradicionalnim društvima koja ne prihvaćaju promjene i napredak. Moderna društva pružaju mogućnost izbora i slobodnog oblikovanja identiteta. Kao što Čaćinović citira poznatu filozofkinju Janet Radcliffe Richards koja kaže da muškarci mogu biti jednako kompetentni za intelektualne aktivnosti kao i žene.³³

Vijeće Europske unije upućuje da je najčešći, ali i najsustavniji oblik kršenja ljudskih prava, upravo nasilje nad ženama i djevojčica, što jasno potvrđuju i brojke. Istraživanja

³⁰ Diana T. Meyers, "philosophical feminism", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/philosophical-feminism> (pristupljeno 15. svibnja 2023)

³¹ Nadežda Čaćinović, »Mizoginija u filozofskoj tradiciji«, u: J. Vince Pallua, I. Radačić (ur.), *Ljudska prava žena* (Zagreb: Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, 2011.), str. 108.

³² Ibid.

³³ Ibid.

pokazuju da jedna od dvije ženā dožive seksualno uznemiravanje, a jedna od dvadeset ženā izjavi da je silovana.³⁴ Hrvatska radio televizija izvještava da u 2022. godini žene čine 47 posto žrtava ubojstava u posljednjih pet godina.³⁵ Možda jasniju sliku daje podatak da je 2021. godine ubijeno 14 ženā, dok je u prvih osam mjeseci 2022. godine ubijeno 12 ženā te se procjenjuje da svakih 15 minuta jedna žena u Hrvatskoj, proživi neki oblik nasilja.³⁶

Kako bi se borili protiv nasilja nad ženama, potrebno je osnažiti žene, educirati društvo o štetnosti rodne neravnopravnosti, poticati promjene u zakonodavstvu i politikama, poduzimati konkretne mjere s ciljem zaustavljanja nasilja nad ženama kako bi se izgradio sigurniji i pravedniji svijet za sve. Nijedna žena, niti jedna osoba na ovome svijetu ne bi trebala biti izložena nasilju niti doživjeti nasilnu smrt. Nasilje nad ženama predstavlja ozbiljan problem koji se proteže kroz različite društvene i kulturalne kontekste. Prvi izvor nasilja prema ženama leži u rodnoj neravnopravnosti, a ono počiva na patrijarhalnim normama koje su ukorijenjene u mnogim društvima.

3.1. Feminističko čitanje tradicije

Jasenska Kodrnja postavlja pitanje: »Tko je zlostavljana žena?«³⁷ Ona ženu postavlja u dvostruki partikularitet, što označava da žene zauzimaju određene društvene pozicije u odnosu na muškarce, odnosno zauzimaju položaj koji biva diskriminiran na dvije razine. Kako Jasenska navodi, žena je postavljena u patrijarhalni kontekst kao ona koja je »Druga«, ona koja je nesubjekt ili subjekt koji tek nastaje i kao zlostavljano biće.³⁸ To znači da žene, samo zbog svog spola, zauzimaju određene društvene pozicije koje su diskriminirane na dva načina. Prvo, žene su postavljene kao »Druge« u patrijarhalnom kontekstu, što znači da su marginalizirane i subjekt diskriminacije. Drugo, žene su zlostavljane zbog svoje ženskosti, jer se pretpostavlja da su slabije ili manje vrijedne od muškaraca.³⁹ Kada bi ona izašla iz te dvostruke partikularnosti,

³⁴ *Mjere EU-a za iskorjenjivanje nasilja nad ženama*, <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/eu-measures-end-violence-against-women/#facts> (pristupljeno: 27. veljače 2023.).

³⁵ Crna statistika: porast nasilja nad ženama od 25 posto i 12 ubijenih žena (2022), Dnevnik/HRT/R.S., <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/crna-statistika-porast-nasilja-nad-zenama-od-25-posto-i-12-ubijenih-zena-10462785> (pristupljeno: 15. svibnja 2023.).

³⁶ U 2022. u Hrvatskoj ubijeno čak 12 žena (2022), Margareta Jozinović Vuković/Dnevnik/HRT <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/u-2022-u-hrvatskoj-ubijeno-cak-12-zena-9732871> (pristupljeno: 15. svibnja 2023.).

³⁷ Jasenska Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2008.), str. 31.

³⁸ Ibid., str. 31.

³⁹ Ibid.

točnije zavičaja koji ju je postavio kao takvu, Jasenka postavlja pitanje: Na račun čega bi žena izašla? Zbog toga što je čovjek, ljudsko biće? Zato što je žena? Ili možda zbog toga što je zlostavljana žena? Kada bi iz takvog zavičaja izašla zato što je čovjek, ona bi bila definirana samo kao ono opće i svoju partikularnost tada ne može niti spoznati niti nadjačati, nego ostaje i dalje žena koja je u podređenom položaju. Zanimljivo je da se ženu stavlja u podređen položaj zbog njenih specifičnih karakteristika, dok muškarac ne mora odbaciti svoje specifičnosti da bi se potvrdio kao čovjek, jer se njegov identitet i vrijednost ne dovode u pitanje na isti način. Koje partikularnosti bi se žena trebala odreći da bi se potvrdila kao ljudsko biće, svoje zlostavljanosti ili svoje ženskosti?⁴⁰ Ovdje se postavlja pitanje zašto žene moraju dokazivati svoju ljudskost, dok muškarci to ne moraju. To ukazuje na rodnu nejednakost i potrebu za preispitivanjem društvenih normi i uvjerenja. Uzevši u obzir statistiku zlostavljanih žena, može se pretpostaviti da je žena zlostavljana prije svega zato što je žena, stoga bi njezin izlazak iz zlostavljanja trebao prvo podrazumijevati to da se ženu potvrdi kao čovjeka. Dok izlazak iz svoje ženskosti ponovno predstavlja problem same definicije ženskosti, ali i činjenice da je stvaranje koncepta ženskosti uvelike kontrolirano patrijarhatom, o čemu će se šire raspravljati u nastavku rada. Kako bi se iščitala tradicija koja je postavila ženu u dvostruku partikularnost koju Kodrnja navodi, potrebno je objasniti značenje patrijarhata koji je to i uspostavio.

Europski institut za ravnopravnost spolova jednostavno definira patrijarhat kao »društveni sustav koji obilježava dominacija muškaraca nad ženama«. ⁴¹ Jasenka Kodrnja u svojoj knjizi *Žene zmije – rodna dekonstrukcija* navodi jednu od definicija patrijarhata – ono je »oblik rodovske zajednice u kojoj je osnovna društvena jedinica očev rod [...]«. ⁴² Kate Millet je vrlo slično definirala patrijarhat kao društveni sustav u kojem su muškarci dominantni, a žene podređene, istaknuvši da se to u našem društvu očituje u činjenici da su sve važne sfere moći u potpunosti u rukama muškaraca. ⁴³ Patrijarhat se u ranijoj literaturi prikazuje prvenstveno kao ono što ne dovodi u propitivanje autoritet muškarca, odnosno oca, već je njegov autoritet uspostavljen kao općeprihvaćen. Novija literatura će patrijarhat iščitavati kroz pojmove koji će ga dovesti u propitivanje radi uske povezanosti s ugnjetavanjem, nadmoći muškog spola, androcentrizmom i pokoravanjem. Davanjem muškarcima veću moć i autoritet, stvara se patrijarhalni sustav. Istovremeno, patrijarhalni sustav podržava i održava privilegije muškaraca.

⁴⁰ Ibid., 31–35 str.

⁴¹ *Patrijarhat*, European Institute for Gender Equality, https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1112?language_content_entity=hr (pristupljeno: 10. srpnja 2023.).

⁴² Jasenka Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*, str. 51.

⁴³ Kate Millett, *Theory of Sexual Politics*, u: B. Crow, *Radical Feminism, A Documentary Reader*. New York and London, 2000, str. 123.

Dakle, kada se patrijarhalni sustav održava, muškarci se često smatraju superiornijima i imaju veću moć nad drugima. Prema tome, žena se postavlja u podređeni položaj, označuje se kao drugotna, nevažna i oprečna muškarcu.⁴⁴ U patrijarhalnom društvu žena je stigmatizirana prema navedenim konceptima i nema priliku istaknuti i iskazati svoje vrijednosti, osim ako ne prihvaća ulogu poslušne domaćice i roditelje. Ono što potvrđuje prethodnu tvrdnju jest Hegel koji, raspravljajući o svrsi odgoja u *Osnovnim crtama filozofije prava*, kaže: »[...] svrha odgoja je uputiti mlade da kad odrastu osnuju vlastite porodice 'sinovi kao starješine, a kćeri kao žene'«. ⁴⁵ Takva perspektiva temelji se na tradicionalnim rodnim ulogama koje podupiru patrijarhalni poredak. To ilustrira kako su žene u patrijarhalnom društvu usmjerene na ulogu supruge i majke, čime se perpetuira patrijarhalni sustav. Dakle, sama svrha žene jest biti žena u okvirima patrijarhata. Biti poslušna, služiti muškarcu, biti tiha, mirna, ne propitivati, i naravno, osigurati mu nasljednike koji će nastaviti živjeti patrijarhat. Branka Galić ističe da osnova patrijarhalnog društva leži u muškoj kontroli nad ženskim radom i ograničavanju ženske seksualnosti. Feministkinje smatraju da je heteroseksualni brak najefikasniji oblik koji omogućuje muškarcima kontrolu nad oba navedena područja.⁴⁶ Galić objašnjava kako je u tradicionalnom patrijarhalnom društvu otac imao apsolutnu vlast nad svojom suprugom i djecom, uključujući pravo na fizičko nasilje, pa čak i mogućnost ubojstva ili prodaje. Kao »glava obitelji«, otac je istovremeno bio i roditelj i vlasnik, u sistemu u kojem se krvno srodstvo smatra vlasništvom. U strogom patrijarhalnom društvu, krvno srodstvo se priznavalo samo kroz mušku liniju, dok se ženska linija isključivala iz prava vlasništva i često nije priznavana. Iako su se u današnjim patrijarhalnim društvima ženama dodijelila neka građanska i vlasnička prava, brak i dalje često podrazumijeva zamjenu ženskih usluga kao što su domaćinstvo i spolni odnos za ekonomsku stabilnost.⁴⁷ Jedan od uzora zapadnog patrijarhalnog društva je biblijski mit o Adamu i Evi koji propisuje da će žene trpjeti bolove pri rađanju te da će biti podređene muževima.⁴⁸ Galić upozorava da država ne uspijeva osigurati jednak pristup političkom predstavljanju za žene i muškarce, unatoč tome što bi trebala spriječiti takvu nepravdu.⁴⁹ Dobrovoljni pristanak i prisila su dva načina kojima se podržava moć u društvu. Rodna politika postiže svoje ciljeve putem socijalizacije oba spola kako bi se uspostavila patrijarhalna politika temperamenta, uloga i statusa. Socijalizacija se odnosi na proces putem kojeg se pojedinci uče i usvajaju društvene

⁴⁴ Jasenka Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*, str. 51.

⁴⁵ Georg W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1964), str. 158.

⁴⁶ Branka Galić, »Seksistički diskurs rodnog identiteta«, *Socijalna ekologija* 13/3–4 (2004), str. 307.

⁴⁷ Branka Galić, »Moć i rod«, *Revija za sociologiju* 33/3–4 (2002), str. 230.

⁴⁸ Ibid., str. 234.

⁴⁹ Branka Galić, »Moć i rod«, str. 235.

norme, vrijednosti i uloge koje su povezane s njihovim spolom. U kontekstu patrijarhalne politike, socijalizacija ima cilj oblikovati osobnost pojedinaca duž stereotipnih linija rodni kategorija. To znači da se očekuje da muškarci ispoljavaju određene osobine i ponašanja, poput agresivnosti, inteligencije, snage i učinkovitosti, dok se od žena očekuje pasivnost, podređenost i čednost.⁵⁰ Ove stereotipne linije rodni kategorija temelje se na potrebama i vrijednostima dominantne skupine, koja u ovom slučaju predstavlja muškarce. Takva rodna politika promiče i podržava stereotipne rodne uloge i ponašanja, što može imati negativne posljedice za ravnopravnost spolova. Može se argumentirati da takve norme podržavaju neravnopravnost, ograničavaju izražavanje pojedinaca i održavaju patrijarhalne strukture moći. Za razumijevanje uspostave rodni uloga i kategorija važno je sagledati problem roda i njegovu prihvaćenost kao nešto što se razlikuje od pojma spola. Kodrnja ovdje podsjeća na antropologinju Margaret Mead koja je već 1935. u svojim istraživanjima i djelu *Spol i temperament u tri primitivna društva* naglašavala da spol vežemo uz biološke kategorije, a da je rod društveno uvjetovan.⁵¹ Međutim, definicija spola i roda i dalje je predmet neslaganja. Rod je teško definirati, budući da postoji nesuglasnost oko razgraničenja biološkog i društvenog. Nasilje koje je tisućljećima usmjereno prema ženama ostavlja pitanje o njegovu utjecaju na njihovu biološku strukturu. Kodrnja se poziva na Joan Wallach Scott koja sustavno razrađuje definicije roda i spola. Prema njoj, rod je »znanje o spolnoj različitosti« koje se odnosi na sve aspekte života, uključujući institucije, svakodnevnicu i odnose. To znanje oblikuje našu percepciju svijeta. Rod predstavlja društvenu organizaciju spolni razlika, a Scott ističe da su odnosi između spolova temeljni za društvenu strukturu i uspostavljanje hijerarhijskih ustrojstava. Odnosi između spolova nisu samo posljedica ekonomskih ili drugih faktora. Rod uspostavlja dualnost između označavanja odnosa moći i stvaranja elemenata društvenih odnosa, temeljenih na primijećenim razlikama između spolova.⁵² U svim područjima života, od onih najranijih ljudskih duhovni tvorevina, poput mitova, religije, znanosti, umjetnosti, ali i svakodnevnog života, postojala je svjetonazorska paradigma koja je isključivala rod/spol kao relevantnu kategoriju. Kategorija roda/spola bila je potisnuta i neprepoznata u znanosti, filozofiji i umjetnosti, ali samo na izričitoj razini. Međutim, na neizravnoj razini, uspostavljena je hijerarhijska veza između roda/spola. Kodrnja naglašava da priča o rodu/spolu uključuje namjerno potiskivanje, skrivanje i dvoličnost. Struktura znanja i kulture Zapada građena je pod pretpostavkom rodne neutralnosti, ali glavni subjekti u

⁵⁰ Ibid., 228–229.

⁵¹ Jasenka Kodrnja, (ur.) *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2006), str. 13.

⁵² Ibid., str. 13–14.

stvaranju narativa imali su određeni društveni status, boju kože i spol. Njihova izvanrednost smatrana je rezultatom njihove osobnosti, a ne različitosti društvenih i bioloških karakteristika. Vjerovalo se da su stvaraoci univerzalna bića bez spola, a umjetnost, znanost i politika su smatrane neovisnim o spolu. Sada se događa temeljita dekonstrukcija cjelokupne strukture znanja i kulture. U prošlosti, subjekti povijesti, znanosti i umjetnosti bili su bijelci, muškarci, Europljani i pripadnici viših društvenih slojeva, dok su žene, osobe drugih boja kože, siromašni ljudi i ljudi iz Trećeg svijeta bili isključeni kao subjekti. Hijerarhijska struktura i neravnoteža u odnosima između spolova, utkane u povijest, kulturu i javni prostor, odražavaju dominaciju jednog spola nad drugim. Simbolička značenja vezana uz spolove predstavljaju simbole moći.⁵³ Rodne uloge dodjeljuju ženama kućanske uloge, uključujući seks i brigu o djeci, dok se muškarcima dodjeljuju ostala postignuća i interesi. Galić takvu društvenu ulogu smatra ograničavajućom za žene na isključivo njihovo biološko iskustvo i spol. Povijest pokazuje da su muškarci ti koji su uvijek imali moć, dok su se žene najčešće borile za preživljavanje kroz podređenost muškarcima ili razmjenom svoje spolnosti za društveni status i podršku. Feministkinje su bile iznimka i protivile su se muškoj dominaciji i nejednakosti. Feministički pokret borio se za redefiniranje ženskog identiteta i nakon gotovo dva stoljeća borbe, žene su u 20. stoljeću postigle mnogo toga, uključujući pravo glasa, obrazovanja i rada čime su se izborile za pravnu jednakost, jednaku plaću i zaštitu reproduktivnih prava ženā. U drugoj polovici 20. stoljeća, neofeminizam i radikalni feminizam tražili su ukidanje potlačenosti ženā. Oni nisu smatrali da je pravno izjednačavanje dovoljno za rješavanje problema muške dominacije i nasilja nad ženama.⁵⁴ Radikalni feminizam tvrdio je da »muškarci imaju koristi od nasilja nad ženama«⁵⁵ kroz nasilje muškarci dobivaju moć i kontrolu, što potom stvara strah kod ženā i održava neravnopravnost među spolovima. Feministkinje su istraživale pitanja poput odnosa između obiteljskog života i profesionalnog rada te razlika u društvenim ulogama muškaraca i ženā. Također su proučavale moć patrijarhata i njegovo značenje. Primijetile su da se rodna neravnopravnost manifestira u svim dijelovima društva, od privatnog do javnog, te da su žene isključene iz javne sfere rada ili im je onemogućeno napredovanje u društvu u istoj mjeri kao i muškarcima. To ukazuje na to da je ženska uloga i identitet konstrukt patrijarhalnog društva.⁵⁶

Tursko-američka filozofkinja Seyla Benhabib u svojoj raspravi *O Hegelu, žena i ironiji* (1992.) u središte problema stavlja upravo mušku dominaciju, točnije prevlast bijelog,

⁵³ Ibid. str. 15.

⁵⁴ Branka Galić, »Moć i rod«, str. 235.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

europskog i sjevernoameričkog muškarca koji su stvorili velika djela zapadne tradicije što je učvrstilo patrijarhalnu misao. Seyla propituje može li nešto biti relevantno kada dolazi iz vrlo homogene, univerzalne, a time i nepristrane slike svijeta?⁵⁷ Postavljeno pitanje je, rekla bih, možda najosnovnije pitanje na koje feminizam treba dati odgovor. Propitivati ustaljene načine mišljenja, ona mišljenja koja su se uspostavila kroz kanon zapadnih velikih djela, kroz oči prvenstveno bijelog muškarca. Benhabib navodi da feministička teorija ima pogled u dva smjera, jedan pogled gleda ono što nas je tradicija naučila da gledamo, a drugi pogled pokušava razotkriti ono što tradicija smatra nevrijednim i želi sakriti. Upravo kada pogledamo drugi pogled, onaj koji se želi sakriti, i kada ga razotkrijemo te uputimo na promišljanje o tome koja je stvarno razlika između muškarca i žene i kako se ona želi prezentirati, događa se svojevrsni napredak.⁵⁸ Iz svakog propitivanja ustaljenih obrazaca mišljenja i djelovanja omogućavamo da se otvori nova perspektiva koja može osvijetliti nečiju potlačenost. I zato Seyla motivira na čitanje tradicije kroz feministički pogled, može se čak reći, čitanje cijele povijesti čovječanstva kroz perspektivu žrtve čime će se uvidjeti što je ta povijest značila za njih i što im se uskratilo. Žene su kroz povijest bile samo one koje su ispunjavale određene nametnute uloge. One nisu bile subjekt svoga života. Kada žene postavimo napokon kao vlasnice svoga života, kao subjekte, možemo spoznati da je čitav cijeli zapadnjački diskurs o razlikama u rodovima/spolovima bio način da se muška moć legitimira.⁵⁹ Feminizam, kao borba za ravnopravnost spolova, nastoji svrgnuti patrijarhat i osloboditi sve ljude, ne samo žene, od njegovih ograničavajućih zahtjeva. Razlog tomu jest taj što patrijarhat stvara pritisak i očekivanja i prema muškarcima, prisiljavajući ih da se pridržavaju strogih normi muškosti. To može imati negativne posljedice jer muškarci također pate od toga. Osjećaj emocionalne ranjivosti ili izražavanje osjećaja često se doživljava kao slabost, a pritisci da budu dominantni, snažni i uspješni mogu dovesti do unutarnjih konflikata i nezadovoljstva. Stoga smatram da feminizam nudi oslobođenje i muškarcima, omogućavajući im da se osjećaju slobodno izražavati svoje emocije, izbjegnu stereotipe i žive autentično neopterećeni prihvaćenim normama muškosti. Kroz feminističku perspektivu stvara se prostor za suštinsko razumijevanje i međusobno podržavanje, što vodi ka zdravijem i ravnopravnijem društvu za sve.

⁵⁷ Nadežda Čaćinović (ur.), *Žene i filozofija*, str. 115.

⁵⁸ Ibid. 116.

⁵⁹ Ibid., str. 115–116.

3.1.1. Narativna snaga mita u formiranju »ženskoga«

Gordana Bosanac u svom se članku »Metafizika Drugoga u horizontu rodno/spolne nejednakosti« osvrće na filozofiju koja nastaje nakon mita kao racionalno mišljenje, ali mit je velika poetska priča koja predstavlja metaforu i sliku svih odnosa unutar ljudskog svijeta. Govori o pobjedi patrijarhalne dominacije koja je dovela do nerazumijevanja svijeta kao ravnoteže između muškarca i žene. Metafizičko shvaćanje čovjeka temelji se na mitu i mitskom načinu konstrukcije svijeta. Patrijarhalna nadmoć muškarca nad ženom dekonstruira se iz mita, ali ne i uzrok koji je doveo do te situacije.⁶⁰ Patrijarhalna pobjeda nad ženom ostaje u sferi spolnosti i rodno-spolnih odnosa kroz dokse, predrasude i moralizam. Iako se povijesni svijet promijenio u svim aspektima ljudskih odnosa, ova rodno-spolna podjela »ostala je u mitskom obrascu negativnog mišljenja«⁶¹, smatrajući ženu drugotnom zbog spolne razlike koja je apsolutno različita od ljudskog. Bosanac mizoginiju pronalazi u mitu koji ženu prikazuje kao mistično biće tame nespoznatog uzroka koje se rađa poput životinje. Filozofija se udaljava od mišljenja o spolnoj razlici, ali se ponekad oslanja na mitove i predrasude, ostavljajući prostor predrasudama o biću žene kao jedini nekritički prostor. Mitska i negativna svijest o spolnoj razlici opstaje jer joj se ništa kritički ne suprotstavlja te može proizvoditi kontradiktorne obmane o ženinom biću koje ostaje nerazriješeno kao spol. Žena postaje čudovište u mizoginoj zamišljanju zbog njezine jedinstvene uloge kao bića koje je samo spolno.⁶²

Jasenska Kodrnja u već spomenutom dijelu *Žene zmije – rodna dekonstrukcija* govori o uobičajenom karakteriziranju žene kao »zmije« ili izraza »žena-zmija« što se obično smatra negativnim i nema potrebe za dodatnim objašnjenjem. Međutim, primjećuje se da se nikada ne koristi izraz »muškarac-zmija« jer to nije uobičajeno ili intuitivno.⁶³ U listopadu 2001. godine došlo je do incidenata vezanih uz izjavu kojom se implicira da žene nisu za mudrost, već za madrac. Izjava je bila usmjerena prema Vesni Pusić od strane Ante Kovačića. Kada su ga upitali o seksističkom značenju njegove izjave, pokušavajući se obraniti od seksizma, zastupnik je odgovorio da zastupnicu Pusić ne smatra ženom, već zmijom zvečarkom, koristeći mitološku povezanost između ženā i zmija.⁶⁴ Primjer iz Hrvatskog sabora otkriva duboke i složene veze

⁶⁰ Gordana Bosanac, (2010.) »Metafizika Drugoga u horizontu rodno/spolne nejednakosti«, u: J. Kodrnja, S. Savić, S. Slapšak (ur.) *Kultura, drugi, žene* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja: Hrvatsko filozofsko društvo: Plejada, 2010), str. 87

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid., str. 87–88.

⁶³ Jasenska Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*, str. 89.

⁶⁴ Ibid., str. 95.

između ženā i zmija, otkrivajući arhetipske i mitološke elemente koji oblikuju takve poveznice. Ovaj primjer također ukazuje na povijesne odnose između spolova i karakteristike koje su im dodijeljene u mitologiji, a koje utječu na naše shvaćanje i interpretaciju. Na estetskoj razini, kroz proces degradacije i izobličenja, ženski i zmijski božanski likovi prikazani su na način koji ih čini ružnim, zastrašujućim i odbojnim. U mitskoj svijesti, spomenuti su likovi prvobitno imali posebno značenje i bili su povezani s određenim božanskim atributima i moći. Međutim, kroz povijest rodnih odnosa i hijerarhizacije moći, došlo je do promjene u percepciji i tumačenju tih likova. Degradacija ovih božanskih likova rezultirala je njihovom transformacijom u čudovišne forme, poput zmija, zmajeva i vještica. Navedeni su likovi postali estetski zastrašujući, često s izobličenim fizičkim obilježjima i neprivlačnim vizualnim elementima. Njihova vizualna pojava izaziva strah i odbojnost kod ljudi, često do te mjere da su prikazi tih likova povezani s opasnošću i smrću.⁶⁵ Ovakva degradacija i deformacija mitskih likova ima dublje društvene i kulturne implikacije. Ona odražava hijerarhijske odnose moći i tradicionalne rodne uloge u društvu. Likovi ženā-zmija, ženā-zmajeva i vještica, kao prikazi ženskosti, postaju negativno konotirani i stigmatizirani. To stvara stereotipe i predrasude prema ženama te utječe na njihov položaj u društvu. Proces degradacije i nagrđivanja ženskih i zmijskih božanskih likova na estetskoj razini odražava složene društvene i kulturne dinamike te može utjecati na našu percepciju i tumačenje rodno-spolnih odnosa. Rađaju se disfunkcionalna bića, kao spoj žene i zmija koji su neprirodno isprepleteni na načine koji mogu voditi samo do izumiranja.⁶⁶ Kodrnja navodi R. Gravesa koji Himeru i Meduzu koristi kao reprezentativni primjer kako bi se prikazao koncept nefunkcionalnosti i povezanosti sa sukobom patrijarhata i matrijarhata, te navodi kako je upravo njihova konstrukcija i uništenje trijumf patrijarhata nad matrijarhatom.⁶⁷ Mitski likovi koji kombiniraju ženske i zmijolike elemente doživljavaju degradaciju na razini njihova društvenog položaja. Ističe se da takvi likovi gube svoj status kao subjekti i postaju marginalizirani, nepoznati, zaboravljeni i omalovaženi. Stavlja ih se na rub društva, izbacuje u zabačena i opasna područja. Sudbine tih likova često uključuju njihovo svrgavanje. Ženski likovi podložni su otmicama i silovanjima, dok se zmijama često odsijecaju glave, što rezultira njihovom smrću. Zanimljivo je da najmoćnije zmije svrgavaju najveći junaci, a ti junaci postaju slavni upravo zbog svoje pobjede nad zmijama. Primjeri takvih svrgavanja uključuju Apolonovo svrgavanje Pitona, Zeusovo svrgavanje Tifona, Heraklovu borbu protiv Hidre i

⁶⁵ Ibid., str. 91.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

Belerofontovu borbu protiv nemani Himere.⁶⁸ Ukazuje se na sustavno ponižavanje i uništavanje mitskih likova koji kombiniraju ženske i zmijske elemente, dok se istovremeno naglašava njihova važnost i simbolička uloga u mitoloških pričama. Kada je riječ o svrgavanju ženskih božanstava, osim degradacije, Kodrnja navodi još glavne metode silovanja i prijevare. Na primjer, prvi čin spolne dominacije Zeusa bio je suočavanje sa ženom-zmijom, njegovom vlastitom majkom Rejom. Zeus je preuzeo oblik zmijske i silovao je, što je rezultiralo njihovom obostranom degradacijom. Ovaj događaj označava početak Zeusove spolne dominacije nad ženskim božanstvima. Način na koji Zeus ostvaruje kontakt s partnericama, kroz prijevaru i pretvaranje u različite oblike životinja, također može imati dvostruko značenje. S jedne strane, to može biti simbol njegove moći jer mu je dozvoljeno koristiti svako sredstvo za postizanje svojih ciljeva. S druge strane, to također može ukazivati i na njegovu nemoć. Ako Zeus, kao vrhovni bog, nije u stanju uspostaviti kontakt sa ženskim božanstvima na drugačiji način, bez prevare i sile, to implicira da je njegova dominacija, ali i dominacija čitavog muškog roda, upitna ili tek uspostavljena.⁶⁹ Opisi silovanja prisutni su i u drugim mitovima, među kojima se kao glavni protagonisti izdvajaju bogovi poput Posejdona, Apolona, Hada i Pana. Žene poput Ia, Kasandre, Europe, Driope pa čak i Atena postale su njihove žrtve. Međutim, mitovi koji prikazuju silovanje boginje Atene kasnije su bili prikrivani ili umanjivani jer je silovanje dovelo do slabljenja moći. Ovaj obrazac prikriivanja prenio se i na znanstvenike, što je rezultiralo time da se takvi mitovi često marginaliziraju u knjigama ili stavljaju u fusnotu s manjim slovima. Stoga Kodrnja silovanje postavlja kao ženski osobni problem koji se skriva i zanemaruje.⁷⁰ Mitovi su sastavni dio općenitog društvenog i povijesnog fenomena – namjernog planiranja i provođenja muške dominacije. Teoretičarke feminizma vjeruju da procesi »bivanja ženom« i »postojanja ženom« zahtijevaju ponovno definiranje mitologije. To znači da se stari mitovi i priče mogu čitati na nov način kako bi se pridonio novi smisao i značaj ženskom iskustvu. Ovaj novi pristup mitovima doprinio bi boljem razumijevanju i predstavljanju ženskog iskustva i identiteta. Kroz reinterpretaciju mitova, feminističke teoretičarke žele dati novu perspektivu i doprinijeti afirmaciji ženskog iskustva u društvu.⁷¹

Odnos ženā prema ženama, Kodrnja će razmotriti kroz kompleksnost Here te njezinu ulogu koja je izrazito značajna u oblikovanju identiteta ženā i njihova osobnog identiteta u društvu koje je patrijarhalno i povijesno dominirano muškarcima. Herina zavist prema drugim

⁶⁸ Ibid., str. 91–92.

⁶⁹ Ibid., str. 92.

⁷⁰ Ibid., str. 92–93.

⁷¹ Ibid., str. 96.

ženama ne može se razumjeti izvan njezina odnosa sa Zeusom. Simboličko značenje Zeusove seksualnosti pokazuje želju za moći nad ženama i dominaciju nad cjelokupnim ženskim rodom.⁷² Zeus je pronašao Heru u Knososu na otoku Kreti i počeo joj udvarati. Budući da su njegovi pokušaji bili neuspješni, odlučio je upotrijebiti lukavstvo i silu. Pretvorio se u pokislu kukavicu kako bi izazvao Herino sažaljenje, a kada ga je Hera prigrlila, Zeus je ponovno preuzeo svoj pravi oblik i silovao je. Nakon ovog nasilnog iskustva, Hera je, prema mitu, pristala na brak sa Zeusom zbog osjećaja srama. U ovom mitu primjećujemo specifične osjećaje koji prate i označavaju Herin poraz i njezinu buduću inferiornu poziciju. Milosrđe prema pokisloj kukavici i sram zbog silovanja postaju pratitelji i pokazatelji Herina poraza. Ti osjećaji postaju metafora ne samo za Heru, već i za opće mjesto žene: emotivnost i poniženje. Hera postaje lik koji istovremeno njeguje i izbjegava te osjećaje; njeguje ih jer su dio njezine ženskosti, ali ih izbjegava jer su uzrok njezina poraza. Nadalje, Hera će postati kontradiktorna figura: istovremeno suosjećajna i okrutna, erotska i hladna, ovisno o različitim mitovima ili situacijama.⁷³ Za suvremene žene, lik Here može predstavljati mnoge teme koje su i dalje relevantne. To uključuje problematiku seksualnog nasilja, degradaciju ženske seksualnosti, suočavanje sa stidom i sramom, kao i složenost i kontradiktornost u ženskom iskustvu. Hera može poslužiti kao inspiracija za razumijevanje i suočavanje s navedenim izazovima, kao i za pronalaženje snage i otpornosti unutar sebe. Iako je Zeus, njezin brat i suprug izvor njezina gnjeva, Hera ne usmjerava svoj bijes prema njemu zbog njegove neupitne moći. Umjesto toga, Kodrnja naglašava da se njezin gnjev usmjerava prema ženama koje Zeus zavodi. Sudbinu tih ženā označava tragičnom, jer se bore protiv, ne samo seksualno agresivnog i bahatog Zeusa, već i ljubomorne i razjarene Here. Hera svoje osjećaje ljubomore i zavisti usmjerava prije svega prema ženskim božanstvima, polubožicama i smrtnim ženama. Njezina djela, poput proganjanja, osveta i ubojstava, surovosti i okrutnosti usporediva su s djelima Zeusa i drugih muških božanstava. Međutim, Herina moć zaostaje za Zeusovom, posebno u pogledu seksualnih odnosa. Dok se Zeus agresivno bori za poligamiju i neprestano stječe nova iskustva, Hera svojom borbom potvrđuje svoju monogamiju. No, zbog neravnoteže u njihovom odnosu, ona osjeća zavist. Herino djelovanje je suštinski kontradiktorno. Čini se da neprestano pokušava osporiti Zeusovu poligamiju, odbijajući prihvatiti njegove brojne izvanbračne avanture, ali istovremeno uništava njegove partnerice i suparnice, čime jača njegovu vrhovnu vlast, a sebe samu istovremeno degradira. Na taj način, suočavajući se s predstavnicama svog vlastitog roda,

⁷² Ibid., str. 110.

⁷³ Ibid., str. 101.

Hera jača Zeusovu poziciju kao muškarca i čvrsto utvrđuje patrijarhat.⁷⁴ U tom smislu, Hera, umjesto da podupire emancipaciju i solidarnost među ženama, ona održava patrijarhalni sustav koji je temeljen na muškoj dominaciji. Takvim postupcima Hera ne samo da potvrđuje i podržava ulogu muškarca kao moćnog i nedodirljivog, već i stvara neprijateljstvo i konkurenciju među ženama. Negativnost takva utjecaja osjeća se i danas zbog prenošenja poruke da je među ženama rivalstvo normalno ili čak i potrebno za ostvarivanje moći. Umjesto da se solidariziraju i podržavaju jedna drugu, žene su podijeljene u suočavaju s patrijarhalnim normama i ograničenjima. Također, takvo ponašanje može stvoriti unutarnji konflikt kod ženā koje se nalaze u situacijama kada se osjećaju prisiljene međusobno se natjecati, umjesto da se udruže protiv zajedničkog neprijatelja – patrijarhata.

3.2. Anti-feminizam

Antifeminizam se javlja kao odgovor na feministički pokret. Karakterizira ga nedostatak jasne definicije, temelja ili osnove te se uglavnom svodi na protivljenje idejama i ciljevima koje promiče feministički pokret.⁷⁵ U svom djelu *Visoko čelo* Gordana Bosanac antifeminizam vidi kao negativ feminizma, te kao takav, uvijek proturječi predmetu feminizma.⁷⁶ Feminizam teži ostvarivanju šireg spektra prava ženā, kao što su pravo glasa, autonomno odlučivanje o vlastitom tijelu, jednakost plaća, jednaka prava na obrazovanje i jednake životne mogućnosti. S druge strane, antifeminizam se protivi idejama većih prava za žene, pravu glasa, pravu ženā na odlučivanje o vlastitom tijelu, jednakosti ili čak većim nadnicama, jednakom obrazovanju i jednakim mogućnostima u životu. Antifeminizam ne predstavlja inteligentno negiranje feminizma, već se radi o omalovažavanju i ogorčenju prema njegovim postignućima i zahtjevima. Označava sramotu i zastrašujuću opasnost koja dolazi iz tamne strane ljudske prirode. Antifeminističko stajalište polazi od apsolutnog nepoznavanja predmeta feminizma, preko blagog odobravanja koje ga smatra simpatičnim i dopuštenim zbog ljubavi prema ženama, do onog koji odbacuje sve ciljeve borbe ženā kao besmislene i izmišljene panike o spolnoj i rodnoj nejednakosti koja više ne postoji. Antifeminizam nije obilježen svojom vlastitom poviješću niti razrađenom ideologijom. Može se primijetiti da se antifeminizam

⁷⁴ Ibid., str. 102.

⁷⁵ Gordana Bosanac, *Visoko čelo – Ogled o humanističkim perspektivama feminizma* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2010), str. 53.

⁷⁶ Ibid.

poziva na »poštovanje tradicije« kao svojevrsnoj mantri, koja zapravo često služi kao opravdanje za diskriminaciju. Bit antifeminizma leži u podržavanju najglasnijeg argumenta patrijarhata – tvrdnja o »prirodi žene«. Prema pristašama antifeminizma, prava priroda žene sastoji se njezinoj ulozi majke, odgajateljice, supruge, čuvarice kuće, domaćice. Žena je, dakle, smještena u dom, u privatno i zatvoreno. Patrijarhat i antifeminizam žele prirodu žene prikazati idilično, kroz idealnu sliku pristojne, uredne žene, majke, kraljice, ali i kućanice, ne priznajući da se time ograničava ženino stvaranje života po vlastitim mjerilima.⁷⁷

Mirjana Adamović u svom radu »Antifeminizam i kultura« ističe da se, prema nekim kritičarima feminizma, negativan utjecaj feminističkih ideja često povezuje s razaranjem obitelji, te da žene, koje su prvobitno viđene kao majke, sada okreću svoju pažnju prema društvenim ulogama te tako zanemaruju svoju »pravu« ili osnovnu prirodu. Jedan od ključnih sukoba leži u transformaciji žene, od uloge majke i supruge do samostalne i zaposlene žene. Uočava se da patrijarhat ima političku potrebu da žene budu definirane kao majke, iako će lažno prikazati majčinstvo kao biološku stvarnost, a ne kao političku potrebu.⁷⁸

U tom sukobu transformacije žene, može se primijetiti i nedostatak povjerenja u sposobnost žene da istovremeno bude i majka i žena s karijerom. Čak i kada želi biti samo majka, ona nema moć, potlačena je i nema vlastitu volju. U tom je kontekstu izuzetno zanimljivo pitanje koje postavlja Simone de Beauvoir, a Bosanac u svom djelu ponovno obraća pažnju na isto: »Zašto žena nije uspjela od materinstva načiniti sebi pijedestal?«⁷⁹ Kako žena nije uspjela biti ona polovica čovječanstva koja je moćnija, ona koja ima prirodnu sposobnost stvaranja novog bića? Bosanac ukazuje da tradicionalizam ne vidi tu sposobnost kao nešto veliko i važno. Ono se odnosi prema stvaranju novog života jednako kao prema prirodi, iz čega i proizlazi argument prirode žene. Priroda je nešto što nama može koristiti, nešto nad čime mi imamo ovlasti i što možemo iskoristavati. Jednako se tako tradicionalističko poštovanje prirode žene odnosi prema njoj. Kao nešto što samo izvršava ono što joj je prirodno dano, ono za što je predestinirana, kao nešto što nema svoju volju i živi po principu svoga spola i tradicije istoga.⁸⁰ Ona čak i nema pravo na izbor, ona ne može odlučiti o pobačaju, ali kako Bosanac oštroumno naglašava, u prirodi se ubijanje života događa u svakom trenutku. Vode se ratovi, ljudi ubijaju druge ljude i životinje opravdavajući takav čin argumentom prirode i njezine zaštite. Ali odlučiti

⁷⁷ Ibid., str. 53–54.

⁷⁸ Mirjana Adamović, »Antifeminizam i kultura«, u: J. Kodrnja, S. Savić, S. Slapšak (ur.) *Kultura, drugi, žene*, str. 205.

⁷⁹ Gordana Bosanac, *Visoko čelo – Ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, str. 58.

⁸⁰ Ibid., str. 61.

o vlastitom životu, o vlastitom tijelu i vlastitoj sudbini, žena nema pravo ni mogućnost priznanja njezinih razloga za to.⁸¹ Što žena dobiva od feminizma kada joj je već pruženo dovoljno, a nema jasnog objašnjenja zašto bi težila slobodi? Kako bi se ona percipirala u okviru patrijarhalne tradicije kada bi ostvarila tu slobodu? Bosanac odgovara da je slobodna žena neprirodna spodoba, izopačena i čudovišna te da je feminizam bio napadan »kao perverzna manifestacija antiprirodnosti«,⁸² dok je antifeminizam zagovornik univerzalne prirode, prirode kojom spolne uloge vladaju i u kojoj je glavna uloga žene da rađa, a muškarcu da vodi svijet jer on je svojim spolom dobio bolje startno mjesto u utrci života. Rođena kao žena, žena je žrtva svoje vrste, a spolnost joj čini zapreku da izađe iz međuprostora između prirode i čovjeka. Muškarac također ima spol, ali to nije njegova bit. Filozofija i znanost ne mogu razriješiti pitanje ljudskosti i spolnosti, već samo ustvrditi da je u nekom pretpovijesnom trenutku došlo do pobjede simboličkog načela muške dominacije moći.⁸³ Takav patrijarhalni pristup ima za cilj muškarcima dati kontrolu nad seksualnošću, određujući pravila kada, gdje i kako drugi spol može biti prisutan i u kojem obliku. To je dovelo do uspostavljanja muške dominacije i autoritarnog donošenja normi. Koliko god bila uspješna, poštovana, koliko god napora i učenja uložila u svoj životu, svoju profesiju, ona je i dalje žena. Ona je i dalje neodvojiva od svoga spola. Bosanac navodi kako će se mišljenje o beznačajnosti žene povećavati sukladno njezinu uspjehu u životu. Takva svijest izražava strah pred stvarnom pojavom uspješne i istaknute intelektualke, što dovodi do apsurdnih i primitivnih ispada od strane osoba koje ne prihvaćaju žene jednakima. Nažalost, unatoč postignućima, žene su i dalje izložene silovitijim napadima na svoju osobnost i tijelo, što se može opisati kao proporcionalno uvećanje agresije i mizoginih ispada koji dolaze kao odgovor na njihove veće uspjehe.⁸⁴

Osnovni cilj borbe ženā za ravnopravnost sastojao se (i sastoji se) u zahtjevu da se žene uključe u cjelokupno društvo kao ravnopravni sudionici, čime će se omogućiti da postanu neodvojivi dio cjeline koja uključuje sve dijelove. Na taj način žene bi postale suštinski dio cjelokupnog društva. Izreka da »smo svi jednaki pred zakonom«, postat će opravdana i smisljena tek tada kada se zahtjev ženā u potpunosti ostvari. Glavni uvjet zdravog demokratskog društva koji teži kulturnom i intelektualnom napretku moguće je pod pretpostavkom ravnopravnosti (što, dakako uključuje i pravnu i moralnu odgovornost za svoje djelovanje).⁸⁵

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., str. 59–63.

⁸⁴ Ibid., str. 65–69.

⁸⁵ Ibid., str. 70–73.

3.3. Žene u filozofskom labirintu

Kada razmišljamo o velikim imenima u povijesti filozofije, najčešće se spominju Sokrat, Platon, Aristotel, Hegel, Kant ili Nietzsche. Kroz povijest filozofskih tema i problema upoznajemo se kroz djela filozofa, dakle, muške misli koja je od početka civilizacije oblikovala mišljenja mnogih. Oblikovala je našu svijest, naše razmišljanje, utabala stazu kojom hodamo i usmjeravala naše ponašanje. Kada bi se povijest filozofije ponovno iščitavala kroz feminizam, upitali bi se, kao što je to učinila i Nadežda Čaćinović, je li povijest filozofije prikazana kroz objektiv muškog gledišta? Kakva bi bila filozofija da su žene bile aktivnije sudionice u njoj?⁸⁶ Možda ne bi bile suočene s dugotrajnom borbom za svoj glas, neprekidno se dokazujući kao jednako sposobne i inteligentne kao muškarci. Međutim, filozofija je većinom formirana iz muške perspektive. U filozofskoj tradiciji žene su vrlo slabo zastupljene. Čaćinović smatra da je potrebno je osigurati ženama pristup filozofskim teorijama kako ne bi morale odustati od svog identiteta zbog svoje ženskosti. Kao žene, zaslužuju pristup univerzalnom.⁸⁷ Bosanac ističe postojanje razlika između muškaraca i ženā. Međutim, ako ta razlika teži identitetu, ona postaje složenija. Razlike koje proizlaze iz takva ontološkog konteksta nisu više jednostavne suprotnosti, poput dana i noći ili hladnog i toplog, već postaju dublje, nejasne i teže promjenjive. Filozofija tradicionalno nije tematizirala spolnu razliku jer ju je smatrala predmetom biologije i drugih znanosti. Međutim, razlika u spolu nije samo posljedica biologije, već obuhvaća i socijalne i ontološke aspekte. Razlika između muškaraca i ženā stvara neravnopravnost i stavlja žene u podređeni položaj. To se proteže na pitanje ljudskog identiteta i drugih rodno uvjetovanih razlika. Spolna razlika manifestira se na dva načina: unutar roda, gdje se žene često percipiraju kao manje važne, i u samom biću žene, gdje je spolnost često stigmatizirana i povezana s nižom razinom postojanja. Ženama se tako ograničava život, oblikujući njihovu podređenu sudbinu kroz povijest.⁸⁸ Ipak, Čaćinović ističe nerazriješenost nedostupnosti filozofije ženama. Je li filozofija neprijateljski raspoložena prema ženama? Postoje li prepreke u pristupu filozofskim metodama ili je problem organizacijske prirode? Žene su već bile isključene iz uobičajenih izvora znanja u vrijeme kada se pojavila filozofija. Dok se ponekad na popisima različitih filozofskih škola mogu pronaći žene, one su uglavnom bile obdarene pameću, ali su često bile u ulozi zabavljačica ili su se većinom povezivale uz očeve

⁸⁶ Nadežda Čaćinović (ur.), *Žene i filozofija*, str. 1.

⁸⁷ Ibid., str. 1–3.

⁸⁸ Gordana Bosanac, »Metafizika Drugoga u horizontu rodno/spolne nejednakosti«, u: J. Kodrnja, S. Savić, S. Slapšak (ur.) *Kultura, drugi, žene*, str. 80–84.

učenike. Platon i Aristotel odredili su način na koji će se žene promatrati u sljedećim tisućljećima, a njihovi radovi i danas potiču feminističke filozofkinje na analize. Patrijarhalni sustav bio je dobro učvršćen prije pojave filozofskih sustava, a raniji filozofi su u svoju misao ugradili patrijarhalne pretpostavke bez kritičkog promišljanja, što je dugo ostalo nezapaženo. Žene su se dugo smatrale inferiornima u binarnoj opoziciji između misli i tijela. U srednjem vijeku, ženama je bilo dodatno otežano pristupanje znanju zbog razvoja sveučilišta koja su isključila žene uz vrlo malo iznimaka.⁸⁹ Tijekom dvadesetog stoljeća, studij filozofije postao je raspoloživ ženama, a Hannah Arendt i Simone de Beauvoir jedne su od prvih ženā koje su iskoristile tu mogućnost te postigle uspjeh zahvaljujući pristupu znanju. Otkad su žene ušle u institucionaliziranu filozofiju, one su kritički analizirale povijest filozofije i iznijele vlastita razmišljanja i perspektive. U kontekstu rasprave o ženama i filozofiji, postavlja se pitanje je li dovoljan feministički kritički napor koji dokazuje da rodni stereotipi nisu vječna priroda ženskosti, ili se trebaju poduzeti posebni naponi kako bi se razotkrila nepravda i neistina koja je prisutna u asimetriji ženskog i muškog sudjelovanja u kulturi, javnim poslovima i institucijama tijekom tisućljeća ljudske povijesti. Feminističko iščitavanje povijesti filozofije bavi se upravo tom neravnotežom u sudjelovanju ženā i muškaraca u filozofiji. Nakon 1945. godine, unatoč povećanom broju zaposlenih ženā, udio ženā u filozofskim institucijama nije značajno porastao, iako su postojale istaknute filozofkinje. U filozofiji se stalno raspravlja o budućnosti same discipline. Filozofija je razvijana kroz tisućljeća i uvijek je bila izložena pritisku legitimacije. Razmišljanje u filozofiji zahtijeva potvrdu slobode i prevladavanje svih ograničenja ili pretpostavki, a uključivanje ženske perspektive nije u suprotnosti s tim ciljem. To je odgovor na činjenicu da su žene, većinom kroz povijest, bile uskraćene mogućnosti slobodnog razmišljanja,⁹⁰ a filozofija treba težiti inkluzivnosti i priznavanju jednakih mogućnosti za sve. Stoga, rasprave o budućnosti filozofije uključuju razmatranje potrebe da se uvaži i uzme u obzir ženska perspektiva kako bi se postigla potpuna sloboda mišljenja.

Problem izostanka ženā u filozofiji ne proizlazi samo iz toga što im je pristup znanju bio uskraćen, već kako australska filozofkinja i feministkinja Genevieve Lloyd napominje, iz svijesti koja je označila žene kao nešto što nema »razum«. Od početka razvoja filozofije, žene su simbolično bile povezane s onim što je smatrano kao »nepoznato« i »neodređeno«, dok se muškarce povezivalo s »jasnim« i »određenim«. ⁹¹ Grčki filozofi usvojili su ovaj obrazac povezivanja, tako da se muški princip povezivao s aktivnim oblikom, dok se ženski princip

⁸⁹ Nadežda Čaćinović (ur), *Žene i filozofija*, str. 1–3.

⁹⁰ Ibid., str. 6–13.

⁹¹ Ibid., str. 42.

povezivao s pasivnom materijom. Ovo razumijevanje proizlazi iz tradicionalnog grčkog shvaćanja seksualne reprodukcije, prema kojem otac daje formativni princip, a majka je ona koja samo prinosi stvaranje novog života.⁹² Iz takva razmišljanja proizlazi temelj za podjelu rodni uloga u dvije krajnosti. Muškarci su postavljeni kao aktivni vlastodršci, dok su žene marginalizirane i reducirane na samo pasivno sudjelovanje. Takva shvaćanja oblikovala su društvene norme i uloge te podržala stereotipe koji ograničavaju žene i ne dopuštaju im aktivnu ulogu u stvaranju života. Može se argumentirati da je ovakva svijest proizašla iz straha muškaraca prema ženama i potencijalnom osjećaju da ih je potrebno nadjačati kako bi održali svoju nadmoć.

Američka filozofkinja Judith Butler koja djeluje od kraja 20. stoljeća do danas, u svom radu »Subjekti spola/roda/žudnje« (1990.) prepoznaje potrebu za razvojem feminističke teorije koja za cilj ima razvoj jezika koji pravedno i adekvatno predstavlja žene kako bi se postigla njihova politička vidljivost.⁹³ U kontekstu dominirajućih kulturnih uvjeta u kojima su životi ženā ili pogrešno prikazani ili potpuno izostavljeni, to se činilo izuzetno važnim. Međutim, feministička kritika ne smije se samo ograničiti na istraživanje načina na koje žene mogu biti potpunije predstavljene u jeziku i politici. Također, nužno je razmotriti na koji način same strukture moći koje se nastoje prevladati, stvaraju i ograničavaju kategoriju »ženā« kao subjekta feminizma. Unatoč utemeljenim pričama koje podržavaju koncept subjekta, feminizam se suočava s političkim problemom pretpostavljajući da pojam »žene« označava neki zajednički identitet. Umjesto da bude čvrsti označitelj koji zahtijeva pristanak onih koje navodno opisuje i predstavlja, izraz »žene« postaje problematičan čak i u množini, mjesto osporavanja i izvor tjeskobe.⁹⁴ Kao što sugerira naslov knjige engleske pjesnikinje i filozofkinje Denise Riley *Jesam li ja to ime?*, pitanje donosi mogućnost mnogostrukih značenja tog imena. Ako jesmo žene, definitivno nismo isključivo to. Koncept nije potpuno sveobuhvatan, ne zato što osoba, prije nego što stekne svoj rod, nadilazi njegove posebne karakteristike, već zato što se rod ne razvija dosljedno u različitim povijesnim okolnostima, već i zato što se preklapa s identitetima oblikovanim kroz jezik i društvene konstrukcije, kao što su rasa, klasa, etnicitet, spol i regija.⁹⁵ Judith Butler na kraju zaključuje da »postaje nemoguće odvojiti »rod« iz političkih i kulturnih sjecišta u kojima se stalno proizvodi i održava.«⁹⁶

⁹² Nadežda Čaćinović (ur), *Žene i filozofija*, str. 43.

⁹³ Ibid., str. 242.

⁹⁴ Ibid., str. 243.

⁹⁵ Ibid., str. 243–244.

⁹⁶ Ibid., str. 244.

Francuska filozofkinja Genevieve Fraisse u svom radu »Spolna razlika – Jedna smiješna ideja« (1996.) pitanje spolne razlike stavlja izvan dosega filozofskog istraživanja jer su ženski identitet, iskustvo i vrijednost ponekad svedeni na vanjske karakteristike, što može imati implikacije na način na koji su žene shvaćene, tretirane ili valorizirane u društvu. Stoga, subjektivna dimenzija žene čini filozofsku temu »spolne razlike« nezamislivom budući da je ono inherentno povezano s načinom na koji žene doživljavaju svijet i ta dimenzija subjektivnosti stvara izazov u razmatranju spomenute teme.⁹⁷ Spolna razlika teško se može razumjeti ili objasniti iz objektivne, neutralne perspektive. Ženska subjektivnost obogaćuje filozofsku raspravu o spolnoj razlici pružajući jedinstvene perspektive, iskustva i načine razmišljanja koji se razlikuju od onih muškaraca. Ovaj argument sugerira da je razumijevanje spolne razlike potpunije kada se uključe i cijene ženska iskustva i perspektive. Ona pružaju važne uvide i doprinose širem razumijevanju spolnih dinamika i nejednakosti. Kroz miješanje vidljivog i spoznatljivog, tjelesnog i konceptualnog, žena stvara konfuziju koju je teško razriješiti: njezino razmišljanje je potisnuto ukorijenjenim normama, njezino znanje se često doživljava kao dekoracija, a njezina cjelokupna egzistencija obuhvaćena je pitanjima ljepote. Žena može biti subjekt samo ako ostane objekt. U kontekstu ženskog spola, nemoguće je uspostaviti jasnu granicu između objekta i subjekta. Sva spoznaja i znanje o ženama podliježe stalnom klizanju između mjesta subjekta i mjesta objekta.⁹⁸ U kontekstu ukrasa, Genevieve spominje Rousseauovo *Pismo kazalištu*, u kojem Rousseau objašnjava napetost i proturječja između javnog prostora i književnosti, umjetnosti i političkog djelovanja ženā, između svijeta socijalne vidljivosti i uključivanja ženā u taj svijet. On negativno ocjenjuje intelektualnu aktivnost ženā jer smatra da one nisu ništa više od »znalica muških znanja«, sposobne samo za »otmjeno odijevanje razuma«.⁹⁹ Fraisse sugerira da je ženama otežan pristup istini. Ona koristi Rousseauove riječi kako bi objasnila da se znanje i razum ženā povezuju s odjećom, jer se u društvu pretpostavlja da spolovi imaju različite uloge. Kada je spol žene previše vidljiv dok koristiti svoj razum, ona je zapravo prekrivena odjećom koja joj otežava doći do istine. Samo muškarci imaju privilegiranu poziciju u otkrivanju istine i u određivanju onoga što se smatra istinom o spolu.¹⁰⁰ Fraisse se u svom radu »Spolna razlika – Jedna smiješna ideja« referira na Kantovo djelo *O lijepom i uzvišenom* u kojoj se naglašava sklonost ženā prema vanjskom izgledu, do te mjere da se njihovo znanje isprepliće s nakitom. Time Fraisse zaključuje da žene,

⁹⁷ Ibid., str. 79–80.

⁹⁸ Ibid., str. 81.

⁹⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à d'Alembert* (Paris: GF, 1758), str. 107 i 202.

¹⁰⁰ Nadežda Čaćinović (ur), *Žene i filozofija*, str 81.

čak i kada su obrazovane, koriste svoje znanje kao sredstvo da pokažu posjedovanje, čak i ako ne koriste to znanje na praktičan način.¹⁰¹ No, Fraisse ističe da žensko znanje, prema Kantu, ima svoju svrhu u ljepoti i ukrasu, dok je muškom znanju pridodana viša vrijednost i dublje značenje.¹⁰² Genevieve Fraisse dalje se oslanja na filozofske teze Arthura Schopenhauera kako bi istaknula, u najmanju ruku, ironične koncepte vezane uz spolne razlike. Ona ističe da je Schopenhauer izrazio sumnju prema pravoj vrijednosti ženske ljepote. Ona objašnjava da je Schopenhauer vjerovao da su ljepota i ljubav zapravo oblici lukavstva ili sredstva koja se koriste kako bi se osigurala reprodukcija vrste.¹⁰³ Ovakva razmišljanja, posebno kada dolaze od poznatih i utjecajnih filozofa, iznose niz problematičnih aspekata. To uključuje generalizaciju spolova, sugeriranje da žene iskorištavaju svoju ljepotu, te implicitno navođenje da njihova vrijednost uvelike ovisi o fizičkom izgledu i privlačnosti, što često vodi do stigmatizacije ženā kao površnih i manipulativnih.

Umjesto da se žene promatraju kao manje inteligentne od muškaraca, trebali bismo priznati da su sposobne za jednako visoke razine intelektualne sposobnosti, kao i za bilo koju ulogu u društvu koju žele postići. Ideja da su žene samo ukrasni element u društvu ili da su njihove sposobnosti ograničene na ulogu majke jest apsurdna i nepravедna. Potrebno je više promicati rodnu ravnopravnost i boriti se protiv stereotipa i predrasuda koji ometaju napredak i uspjeh ženā.

Može li se filozofski problem ženā i njihova uloga u filozofiji smatrati samo pitanjem kategorizacije ili se radi o dubljem problemu? Veliki filozofi su rijetko obrađivali ovu temu, a oni malobrojni koji se u svojim radovima dotiču te teme, jasno ističu svoj stav kroz prizmu neprijateljstva i prezira prema ženama ili sažaljenja prema njihovim navodnim slabostima. Iako su zakoni i društvene prakse u današnjem svijetu doprinijele smanjivanju neravnoteže između spolova, mizoginija je i dalje prisutna, čak i u profesijama koje su se tradicionalno smatrale ženskima. U nekim slučajevima muškarci doživljavaju feminiziranje neke profesije kao nezasluženo preuzimanje od strane ženā. Međuljudski odnosi su složeni i ambivalentni, a mizoginija je samo jedna od njihovih ambivalentnosti. Međutim, nadajmo se da nije neizbježna.¹⁰⁴ Čačinović u svom radu »Mizoginija u filozofskoj tradiciji«, koristi primjer Platon koji u svom dijalogu *Gozba* ne uključuje žene u rasprave, no poznato je da mudra žena Dijotima

¹⁰¹ Ibid., str. 82.

¹⁰² Immanuel Kant, *Observations sur les sentiment du beau et du sublime* (Paris: GF, 1764), str. 122.

¹⁰³ Nadežda Čačinović (ur), *Žene i filozofija*, str 83.

¹⁰⁴ Nadežda Čačinović, »Mizoginija u filozofskoj tradiciji«, str. 103.

izlaže najbolje filozofske argumente.¹⁰⁵ Aristotel je, s druge strane, zakoračio u mizogine stavove koji dolaze do izražaja u njegovim djelima kao što su *De generatione animalium*, *Historia animalium*, *Politika*, *Fizika* te *Nikomahova etika*.¹⁰⁶ Erna Banić-Pajnić u svom radu »Žena u renesansnoj filozofiji« uzima Aristotelove stavove kao pokazatelje mizogine tradicije, iako napominje da je potrebna šira diskusija o tome je li valjano cijelu tradiciju Zapada označiti mizoginom. Banić-Pajnić referira se na Aristotelovu teoriju o tjelesnim sokovima prema kojoj žene imaju drugačiji tjelesni sastav od muškaraca čime je ženin tjelesni sastav opisan kao hladan i vlažan, a muškarčev suh i topli. Prema tim karakteristikama, Aristotel nastoji prikazati ženu inferiornom, u intelektualnom, fizičkom i moralnom smislu. No, upravo iz njegove teorije, kako to pokazuju Martinović i Banić-Pajnić, jedna naša dubrovačka filozofkinja Maruša Gundulić izvlači argumente u prilog upravo suprotnog stava – da je žena superiorna.¹⁰⁷ Maruša će naglašavati da su žene »prijemčivije za prihvaćanje inteligibilnih formi od muškaraca, jer je njihov tjelesni sastav mekši (što potvrđuju osjetila), a to je upravo zato što su vlažnog temperamenta«.¹⁰⁸

Biti žena i filozofkinja nosi svoje jedinstvene izazove i iskustva. Čačinović ističe da je generaliziranje ženā kao homogene grupe suludo. Žene se često percipiraju kao nešto »posebno«, izdvojeno iz norme, kao odvojeni entitet. Međutim, ženstvenost nije prirodno uvjetovana činjenica, već nametnuta rođenjem.¹⁰⁹ Iako imamo kontrolu nad našim tijelima, posebnosti naše anatomije još uvijek izmiču našem potpunom razumijevanju. Naša sudbina nije određena našom anatomijom, ali ona ima simbolički utjecaj na naše postojanje. Kao pripadnice vrste koju pravilno nazivamo simboličkim bićem, ne možemo živjeti izvan kulturnog konteksta. Kada se, makar samo jednoj ženi nanese nepravda samo zbog njezina roda, feminizam postaje jedini prikladan stav.¹¹⁰ Jasenka Kodrnja ističe važnost propitivanja mjesta žene u povijesti i suvremenom društvu. Do kraja 19. stoljeća, žene su bile isključene iz javne sfere i njihov rad nije bio priznat niti cijenjen. Čak i kada su uspjele ući u javni prostor, nisu postigle pravi napredak. Kodrnja ističe da žene trebaju voditi vlastitu političku borbu za svoju emancipaciju, osim borbe za klasnu jednakost. S druge strane, medijska revolucija je na perverznan način ubacila žene u javnost. Žene su postale objekti želje, oslobođene samo kao tijela koja se koriste

¹⁰⁵ Ibid., str. 104.

¹⁰⁶ Erna Banić-Pajnić, »Žena u renesansnoj filozofiji«, str. 72.

¹⁰⁷ Ivica Martinović, »Maruša Gundulić u obranu Cvijete Zuzorić: renesansni uzorak hrvatskoga ženskoga pisma kao filozofsko djelo«, str. 57–67; Erna Banić-Pajnić, »Žena u renesansnoj filozofiji«, str. 72–73.

¹⁰⁸ Ivica Martinović, »Maruša Gundulić u obranu Cvijete Zuzorić: renesansni uzorak hrvatskoga ženskoga pisma kao filozofsko djelo«, str. 65; Erna Banić-Pajnić, »Žena u renesansnoj filozofiji«, str. 73.

¹⁰⁹ Nadežda Čačinović, »Mizoginija u filozofskoj tradiciji«, str. 107.

¹¹⁰ Ibid.

za pokazivanje. Unatoč izlasku u javnost, žene su i dalje viđene kao objekti muške želje, bez pravog subjekta. Patrijarhalna svijest ostaje dominantna u načinu na koji se žene percipiraju u javnom prostoru medija. Problematici i dominaciji tijela žene u medijima nije posvećeno dovoljno potrebne pažnje. Povijest svijeta i dalje nosi teret povijesti koju je stvarao samo jedan spol – muški. Feministička teorija pokušava nadoknaditi propuste u filozofskom promišljanju položaja i emancipacije žene, ali filozofija još uvijek uglavnom ignorira feminističke kritike patrijarhalne kulture.¹¹¹

3.4. Ženina tuga ne bivanja muškarcem

Jasenska Kodrnja u svojoj knjizi *Žene zmije – rodna dekonstrukcija* navodi Sigmunda Freuda prema kojemu ženska zavist ima biološko utemeljenje i smatra se neizbježnom. Freud smatra da žene zavide muškarcima zbog njihova fizičkog atributa – penisa te da žene razvijaju želju da postanu muškarci kako bi nadoknadile taj nedostatak. Nadalje, Freud smatra da je ženski spol nedostatan i obilježen nedostatkom, što rezultira zavišću. Međutim, Freudu se često upućuje kritika zbog nedosljednosti jer svoj stav nije proširio na cjelokupno živo carstvo, budući da je upravo ženski spol ključan za reprodukciju. Freudovo stajalište ukazuje na patrijarhalnu degradaciju ženskog spola koja se opravdava prirodnim nedostatkom i degradacijom.¹¹²

U zapadnoj filozofskoj tradiciji postoje primjeri učenja u kojima se priroda povezuje s ženskim bićem, što se opravdava metafizičkim razlozima. U Aristotelovu filozofskom sustavu, materija se smatra pasivnim i trpnim principom, dok je forma aktivni, djelatni i kreativni princip. To se učenje proširilo na cijelu filozofsku i teološku tradiciju Zapada, postajući kanonom u patrijarhalnom društvu.¹¹³ Međutim, postoji drugačiji poetski pogled na prirodu, Bosanac citira hrvatsku pjesnikinju Ljerku Mifku koja ističe: »priroda je uspostavila drugačiji jezik«. ¹¹⁴ Tumačenje prirode kao ženskog bića pripada drugačijem redoslijedu stvari, a ono što vidimo u prirodi ovisi o našim predrasudama i interpretacijama. Sama bit muškog i ženskog, baš kao i ljudskog, nedohvatljiva je, i svaki pokušaj metafizičkog definiranja tih svojstava znači

¹¹¹ Jasenska Kodrnja (ur.), *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, str. 64–65.

¹¹² Jasenska Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*, str. 108.

¹¹³ Gordana Bosanac, *Visoko čelo – Ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, str. 56.

¹¹⁴ Ibid.

nametanje dogmatske slike svijeta i njegovih načela kao vječnih zakona u ime tradicionalnog znanja koje jamči red i sigurnost. U tom tumačenju, ključna ideja jest suprotnost između duha i racionalnosti kao nečega što nosi muške karakteristike, nasuprot materijalnosti i iracionalnosti kao nečega što nosi ženske karakteristike. Ova kobna interpretacija spolnih svojstava kao nepobitne stvarnosti njihovih zakona predstavlja sudbinu zapadno-europskog mišljenja, što ima dalekosežne povijesne implikacije na razumijevanje rodno-spolnih odnosa i položaja žene.¹¹⁵ Na taj su način stvorene dvije razine metafizičke interpretacije »bića« žene: kao priroda, ona je nedovršena ili, kako bi se Bosanac darvinovski izrazila; ona je još uvijek »previše majmunica«¹¹⁶ i kao duh, ona je nesvjesna, s nedostatnim aparatom racionalnosti, nesposobna za subjektivnost i moral itd., pa je prema tome treba kontrolirati, ograničavati i iskorištavati, kao i svu ostalu prirodu. Žena je svedena samo na svoj spol i stoga ne može izvršavati druge uloge niti razviti spoznaju, subjektivnost, moral itd. Njena je priroda vezana uz rađanje, i budući da se ne može odmaknuti od toga, predestinirana je za tu ulogu na način koji ne može osporiti svoje određenje. Žena je određena jednom zajedničkom karakteristikom svih živih bića, posebno čovjeka, a to je da je ženskog spola, što je razlikuje od muškarčeve suštine – razmišljanja, duhovnosti i, stoga, veće bitnosti.¹¹⁷ Bosanac ističe, da su se prema mitovima, muškarci borili da dostignu moć koju su žene imale prirodnim putem - moć stvaranja i rađanja. U početku su žene smatrane božanskim bićima s tom moći, pa su muškarci prije nego što se razvio patrijarhat, pokušavali doći tu moć, oponašajući je ili je oduzimajući ženama.¹¹⁸

Jasenska Kodrnja ističe da prostori imaju povijesnu dimenziju, a imena koja se pridružuju tim prostorima rezultat su povijesnih okolnosti. Ljudi koriste imena kako bi označili svoje prisustvo, vlasništvo i materijalnu manifestaciju. Ona naglašava da prostor postaje ljudski kroz našu prisutnost, osvajanje i oblikovanje. Kodrnja nadalje naglašava da se kroz povijest ljudska pažnja uglavnom usmjeravala na javni prostor, dok je privatni svijet, posebice ženski privatni svijet, ostao namjerno nepoznat.¹¹⁹ Ona apostrofira da žene ne samo da nastanjuju prostor, već same postaju prostor. Međutim, ženski prostor nije istovjetan s domom i okućnicom, jer nad tim prostorom vladaju drugi. Umjesto toga, žene su posjed i objekt vlasništva. One ne posjeduju vanjski svijet i društvenu otvorenost svog bića, već ostaju zarobljene u unutrašnjosti, u svojim mislima i osjećanjima. Napominje da su žene izostavljene iz javne sfere, a kada se i pojave,

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Jasenska Kodrnja (ur.), *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, str. 51.

često su proskribirane i stigmatizirane kao »javne«, otkrivajući svoju intimu i gubeći vlasništvo nad vlastitim tijelom. Njihovo mjesto je unutar kuće, gdje su objektivirane kao vanjski i unutarnji prostor. Izlazak iz tog privatnog prostora u javni prostor reguliran je muškom sviješću i moralom, koji određuju dopuštene granice prijelaza između tih sfera.¹²⁰ Ukazuje na patrijarhalnu prirodu društva, gdje su muškarci povijesno bili dominantni subjekt, koji je sudjelovao ili stvarao obje sfere života – privatnu i javnu. S druge strane, ženama to nije bilo omogućeno. One su sudjelovale samo kao objekti vlasništva u privatnoj sferi, a nikada nisu ulazile u javni prostor kao filozofkinje, umjetnice ili političarke.¹²¹ One nisu sudjelovale »u duhovnom i materijalnom stvaranju, razmjeni i komunikaciji«¹²² koja zahtijeva otvorenost. Tako muškarci posjeduju vanjski i unutarnji svijet, javnost i privatnost, dok žene ostaju nevidljive i odsutne. Kodrnja naglašava da žene mogu participirati u muškim dostignućima svijeta, ali samo kao pasivni dio. One su prisutne kao objekti muškarčevih postignuća i žrtava, dok njihova vlastita postignuća često ostaju ignorirana. Njihova zadaća jest da budu predmet divljenja.¹²³ Kodrnja naposljetku zaključuje da problem nije samo u nejednakosti u pogledu podjele rada kako se isticalo u marksističkoj interpretaciji, već u nedostatku ženske subjektivnosti, nedostatku kreativnosti i sudjelovanja u razvoju čovječanstva. Žene su bile lišene mogućnosti izlaska iz privatnosti i sudjelovanja u javnim djelatnostima. Njihov je pristup politici, umjetnosti, znanosti i drugim važnim područjima bio ograničen.¹²⁴

3.5. Sukob između tržišta seksa i ideje seksualne revolucije

Jedna od relevantnih tema kojom su se bavile hrvatske suvremene filozofkinje, a koja je i danas, iznimno aktualna u javnoj raspravi, jest tema seksualnosti i seksualne revolucije. O njoj se raspravljalo i dalje se raspravlja, ponekad tajno, ponekad vrlo otvoreno. Kodrnja ukazuje na seksualnu revoluciju kao složeni fenomen koji ovisi o širem kontekstu društvenih promjena, uključujući ekonomske, političke i socijalne faktore. Dok su opći revolucionarni procesi važni, postoji i niz drugih sfera, kao što su obrazovanje i medicina, koje također imaju utjecaj na seksualnu revoluciju. Stoga je potrebno uzeti u obzir sve ove aspekte kako bismo dobili

¹²⁰ Ibid., str. 57.

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Ibid.

cjelovitu sliku seksualne revolucije. Kako bismo što potpunije razumjeli motive i poruke seksualne revolucije, potrebno je razmotriti proces oslobađanja od seksualnih tabua koji su opterećivali civilizaciju kroz povijest.¹²⁵ U današnje vrijeme postoji općeprihvaćena teorija klasične i suvremene psihoanalize koja istražuje razloge za potiskivanje seksualne energije. Kodrnja navodi Herberta Marcusea koji u svom djelu *Eros i civilizacija* (1965.) tvrdi da cijela zapadna civilizacija počiva na suzbijanju ili represiji erotske energije. Prema njegovim teorijama, društvo potiskuje prirodne i seksualne impulse pojedinca te ih usmjerava prema radu kako bi se zadovoljile egzistencijalne potrebe.¹²⁶ Važno je shvatiti da su i kršćanske dogme odigrale značajnu ulogu u povijesnom razvoju i značajno su oblikovale zapadnu civilizaciju. Kršćanstvo je religija koja je, između ostalog, izrazila odbojnost prema tjelesnosti, stavljajući naglasak na duhovnu dimenziju života. Izrazilo je prezir prema ženi zbog biblijskog prikaza Eve kao izvora prvog grijeha i izvora zla. Također, kršćanstvo je propovijedalo potiskivanje tjelesnosti kao put ka nebeskom kraljevstvu, vjerujući da samo kroz suzbijanje tjelesnih želja i strasti pojedinac može postići duhovno prosvjetljenje i spasenje. Jedan primjer koji ilustrira spomenutu ideju jest izjava apostola Pavla koji iznosi svoje stavove o braku. On navodi da je ženidba prihvatljiva i dobra opcija, ali istovremeno ističe da je to manjkava razina egzistencije, a upravo ona viša, duhovna razina postiže se suzbijanjem tjelesnih želja. Takva perspektiva o potiskivanju tjelesnosti imala je značajan utjecaj na kulturu, moralne vrijednosti i društvene norme zapadnog svijeta tijekom povijesti.¹²⁷ Ono što Kodrnja posebno ističe jest da postoji značajan jaz u pristupu erosu između ženā i muškaraca. Ženama je često bila ograničena sloboda izražavanja svoje seksualnosti, dok su muškarcima bili dopušteni veći izvanbračni odnosi, poput ljubavnica, prostitutki i drugih seksualnih partnera. Osim toga, priroda muških zanimanja pružala je muškarcima više mogućnosti za zadovoljstvo, kao što su istraživanje, avanture, znanost i umjetnost. Istodobno, ženska seksualnost i maštovitost bile su potisnute i nisu dobile jednaku podršku i priznanje.¹²⁸

Kodrnja također govori i o intenziviranju erosa što omogućuje materijalni napredak i obilje u naprednim, visokoindustrijaliziranim društvima, a manifestira se kroz nekoliko razina. Ističe rad koji više nije toliko fizički zahtjevan i mukotrpan kao nekada. Sukladno tomu, smanjuje se tjelesni napor koji je bio potreban za rad, ali i vrijeme provedeno u radu. U području slobodnog vremena, sve veći broj ljudi osjeća nezadovoljstvo rutinskim ili monotonim

¹²⁵ Jasenka Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*, str. 126.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid.

aktivnostima te izražava želju za promjenom i pravom na sreću. Ovaj rastući osjećaj rezultira potragom za raznovrsnim aktivnostima koje donose novo iskustvo, ispunjenje i pružaju različite mogućnosti. Ljudi žude za aktivnostima koje im omogućavaju osvježenje, nadahnuće i izlazak iz svakodnevnih ograničenja te su spremni istraživati različite puteve kako bi postigli te ciljeve. Dolazi do transformacija u strukturi, intenzitetu i prirodi seksualnih veza. Primjećuje se intenziviranje seksualnog života i mijenja se karakter samih odnosa. Seksualnost, koja je kroz stoljeća bila suzbijena unutar institucije monogamnog braka, sada prelazi granice i stvara raznolike oblike seksualnih veza. Razvod braka postaje sve češća pojava koja gubi svoju neobičnost. Seksualnost prestaje biti tretirana kao grijeh te se sve više priznaje kao prirodna činjenica koju nije potrebno suzbijati ili osuđivati.¹²⁹ Unatoč manjem naglasku na seksualnost kao grijehu, Nadežda Čaćinović u knjizi *U ženskom ključu* ističe strah od užitka. Ona naglašava potrebu za »moći djelovanja«, tj. važnosti postajanja aktivnih subjekata vlastitih života, da sami biramo i kontroliramo svoje živote, umjesto da žene zauvijek budu predmetom manipulacije. Čaćinović koristi pojam »anhedonija« kako bi opisala poteškoću u postizanju orgazma. To je upravo ono na što cilja kada govori o strahu od užitka. Ona smatra da je seksualna revolucija rezultirala time da se žene osjećaju nezadovoljno jer ne doživljavaju orgazme. Problem vidi u tome što se ženama koje ne uspijevaju doživjeti orgazam prebacuje da nisu dovoljno opuštena, previše kontroliraju svoje misli i da bi jednostavno trebale postati objektom i pratiti partnera.¹³⁰

Emancipacija seksualnosti obuhvaća različite smjerove. Promjene se mogu klasificirati na razne načine, a neke od njih se mogu povezati s pojmom seksualne revolucije. Unatoč raznolikosti oblika koje ove promjene poprimaju u različitim situacijama, primjećuju se dvije osnovne orijentacije. Prva orijentacija seksualne revolucije označava usmjerenje koje se veže uz ukidanje seksualnih ograničenja i predstavlja oslobođenje seksualne energije. Unatoč oslobođenju, ta seksualna energija često ostaje povezana s postojećim vrijednostima i psihološkim obrascima, umjesto da se usmjeri prema novim smjerovima. Također, može se koristiti za intenziviranje novih odnosa, ali ti odnosi mogu biti otuđeni ili udaljeni. To znači da ova tumačenja seksualne revolucije nisu istinska revolucija, već samo serija promjena koje odražavaju ili čak povećavaju osjećaj udaljenosti ili emocionalne distance pojedinca. Umjesto da donose autentičnu slobodu i povezanost, ove promjene mogu rezultirati daljnjim osjećajem izolacije ili otuđenosti među ljudima. Prvu varijantu ove orijentacije predstavljaju osobe koje će istraživati svoje seksualne želje i potrebe, ali će istovremeno zadržavati tradicionalne rodne

¹²⁹ Ibid., str. 127.

¹³⁰ Nadežda Čaćinović, *U ženskom ključu: ogledi u teoriji kulture* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2000), str. 30–31.

uloge i vrijednosti te podupirati natjecateljski i materijalistički način razmišljanja. Kodrnja navodi primjer žene koja istražuje svoju seksualnost i iskušava se u različitim ljubavnim vezama. Međutim, kako se bliži srednjim godinama, počinje osjećati pritisak okoline i društva da postane majka i osnuje obitelj. Na svjesnoj ili nesvjesnoj razini, ona vjeruje da nije ispunila svoju svrhu ili nije ostvarila pravu sreću ako nema djecu ili partnera s kojim će nastaviti život. Iako podržava ideju emancipacije i ženske neovisnosti, njezin emocionalni život obilježen je unutarnjim sukobom između tradicionalnih očekivanja i modernih vrijednosti. Osnaživanje vlastita tijela, posebno u društvima s duboko ukorijenjenim patrijarhalnim strukturama, nosi veliku žrtvu za žene. To često stvara konflikte sa starijim članovima obitelji i okolinom, što rezultira preziranjem i poniženjem. Kada žene sebi dopuštaju da izraze svoju seksualnost na način koji može biti suprotan očekivanjima patrijarhalnog društva, mogu se suočiti s unutarnjim konfliktom i osjećajem krivnje zbog prekršenja tradicionalnih normi. Mnoge sebe percipiraju kao grešnice i nevrijedne žene, tolerirajući ponižavanje od strane partnera. U suvremenom dobu, primjećujemo značajne promjene u vrijednostima i mentalnom sklopu ljudi. Raznolikost društva omogućuje pojedincima izbor i prilagodbu, no često se zadržavaju i stari normativi koji izazivaju konfuziju. Suprotstavljeni vrijednosni sustavi stvaraju nesigurnost u seksualnom ponašanju suvremenog čovjeka.¹³¹

Druga varijanta ističe povećanje seksualnog nagona i aktivnosti kao i preplavljenost svakodnevnog života seksualnim iskustvima. Ona stremi potpunom seksualnom zadovoljstvu u društvu koje je odbacilo stare vrijednosti, ali još nije uspostavilo nove, ili čak glorificira seksualnost kao temeljnu vrijednost. Radi se o seksualnosti koja ima snažnu privlačnost prema trenutnom uživanju, eksperimentiranju s grupnim seksualnim aktivnostima i sličnim izrazima seksualnosti. Ta seksualnost usmjerena je prema brzim zadovoljstvima i istraživanju različitih seksualnih iskustava. Kodrnja ističe kako ova inačica, negirajući kršćansku etiku i bez kritičkog razmatranja, slavi gotovo sve što se nekada smatralo neispravnim, ali ne donosi ništa novo osim potpunog suprotstavljanja starom. Pretjerano glorificiranje slobode vodi do potpunog urušavanja moralnih vrijednosti. Kada se seksualnost percipira i primjenjuje na takav način, ona ne može biti smatrana seksualnom revolucijom jer ne donosi ništa inovativno, već se usredotočuje isključivo na promjene u kvantiteti. Kada oslobođeni porivi postanu sastavni dio konzumerističkog društva, seksualnost postaje institucionalizirani proizvod koji se komercijalizira. Stvaraju se simboli seksualnosti, a sama seksualnost pretvara se u površan i mehanički fenomen. Seksualni instinkt postaje izvor profita, iskorištava se i monetizira.

¹³¹ Jasenka Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*, str. 127–129.

Primjeri komercijalizacije seksualnosti obuhvaćaju seksualne simbole prisutne u reklamama, eksplicitne slike koje povećavaju gledanost i prodaju časopisa i filmova. Iako mnogi tvrde da je upravo komercijalizacija seksualnosti seksualna revolucija, jasno je da takvi procesi koji transformiraju ljude u objekte i podčinjavaju ih materijalnim stvarima ne nose ništa inovativno u sebi. Ti načini razumijevanja i prakticiranja seksualnosti ne pridonose dobrobiti pojedinca. Ako revoluciju definiramo kao temeljito drugačije odnose i oslobođenje pojedinca, tada ovi načini seksualnog života ne mogu biti nazvani revolucionarnima i stoga ih nije primjereno nazivati »seksualnom revolucijom«.¹³²

4. ŠTO SLOBODA IMA SA ŽENAMA?

Emancipacija ženā podrazumijeva postizanje ravnopravnosti, slobode i neovisnosti žene u društvu. Opća ljudska emancipacija, s druge strane, odnosi se na postizanje ravnopravnosti, slobode i neovisnosti za sve ljude, neovisno o spolu, rasi, religiji ili drugim karakteristikama. Kada govori o slobodi, Kodrnja naglašava da je sloboda raznolika, nije jedinstvena i razlikuje se u različitim društvenim grupama. Unatoč različitim oblicima slobode, svaki oblik slobode ima utjecaj na druge oblike, čineći slobodu slagalicom čiji dijelovi moraju imati svoju pravilnu povezanost. Kada se dovede u pitanje jedan određeni oblik slobode, to također dovodi u pitanje cjelokupnu slobodu. Jedan od bitnih dijelova slagalice u slobodi jest uloga čovjeka u radnom okruženju. Čovjekova mogućnost bivanja u proizvodnom procesu i kvaliteta istoga, stvara promjenjive razine slobode u drugim područjima njegova života i oblikuje slobodu različitih društvenih grupa, ovisno o njihovim karakteristikama. Suprotno tome, kada se ograničava sloboda određene specifične skupine ili pojedinca, to istovremeno predstavlja prijetnju općoj slobodi.¹³³ Osobno bih kao najvažniju karakteristiku slobode istaknula činjenicu da ona nije samo individualna, već je međusobno povezana te da ograničavanje slobode jedne skupine ili pojedinca može imati negativan utjecaj na slobodu svih ljudi u društvu. Kada se, makar samo jednome pojedincu ili skupini ljudi ograničavaju njihova prava i sloboda, to otvara vrata za moguće kršenje slobode i prava drugih ljudi. Ono ima šire posljedice na opću slobodu i društvenu pravdu. Dakle, kako Kodrnja zaključuje, odnos između emancipacije jedne posebne grupe, u ovom slučaju ženā, i opće ljudske emancipacije je međusobno povezan. Postizanje

¹³² Ibid., str. 129–130.

¹³³ Ibid., str. 122–123.

emancipacije za jednu grupu može imati pozitivan utjecaj na ostale grupe i opću slobodu, dok gušenje slobode jedne grupe ili pojedinca može ugroziti slobodu svih ljudi.¹³⁴

Kodrnja izvodi nekoliko hipoteza koje potvrđuju potrebu povezanosti različitih sloboda, naravno, fokusirajući se na slobodu i položaj žene. Ističe kako klasno društvo proizlazi iz nedostatka slobode i osjećaja opće otuđenosti, i time značajno sužava potencijal ljudi za osobnim ostvarenjem. Iako klasno društvo može imati negativne posljedice na slobodu i osjećaj povezanosti, to ne isključuje mogućnost iznimnih dostignuća ili inicijativa. Međutim, žene se, kao dio tog društva, također nalaze u položaju otuđenosti. Kodrnja naglašava da nesloboda ženā ima dvostruki aspekt. Prvo, one su neslobodne kao dio neslobodnog društva. Drugo, žene su neslobodne i zbog svoje specifične uloge kao žene. Naime, žene ne sudjeluju jednako kao muškarci u različitim područjima društvenog života. Budući da je utvrđeno da žene nisu ravnopravne s muškarcima u raznim područjima života, postojala je potreba da se žene izjednače s muškarcima i da dijele istu sudbinu kao muškarci unutar postojećeg građanskog društva. Emancipacija ženā temelji se, dakle, na prepoznavanju činjenice da postoje nepravedne razlike između muškaraca i ženā te nastojanju da se te razlike prevladaju kako bi se postigla ravnopravnost. Taj proces pretpostavlja da je čovjek, u cjelini, samo djelomično ostvareno biće jer postoji ograničenje slobode i jednakosti za određene društvene skupine, kao što su žene. Zahtjev ili pokret koji se zalaže samo za svoje specifične ciljeve, a zanemaruje širu sliku čovjekove situacije, bit će nedostatan.¹³⁵ Stoga društvo koje ne uzima u obzir opće okolnosti, perspektive i interese ljudi izvan vlastite grupe ljudi ili cilja, predstavlja ograničavajuće stajalište. Važno je da se razmišlja o široj slici i poziciji čovjeka u svijetu kako bi se postiglo pravednije i bolje društvo.

Kodrnja nadalje objašnjava da status ženina položaja može biti indikator emancipacije, ali nije jedini niti dostatan pokazatelj. Proces oslobođenja ženā ima širi utjecaj na društvo jer njihova emancipacija ne samo da osigurava njihovu vlastitu slobodu i jednakost, već također pridonosi općem oslobođenju čovječanstva.¹³⁶ Kada žene postižu veću autonomiju, ravnopravnost i mogućnost sudjelovanja u svim sferama društva, to rezultira stvaranjem pravednijeg i slobodnijeg društva za sve. Oslobođanje ženā od patrijarhalnih ograničenja i nejednakosti znači narušavanje postojećih nepravednih struktura i otvara put za ostvarivanje prava i slobode za sve ljude bez obzira na spol. Dakle, kada žene postanu slobodnije, to ima pozitivan utjecaj na sve ljude i doprinosi općem napretku i emancipaciji čitavog društva.

¹³⁴ Ibid., str. 123.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Ibid.

Kodrnja navodi tezu francuskog filozofa Fouriera prema kojoj se emancipacija društva može vidjeti kroz stupanj emancipacije ženā. U određenim društveno-povijesnim situacijama, emancipacija čovjeka može rezultirati nestankom određenih privilegija i moći, iako je društvo u cjelini temeljeno na tim principima. Svaki parcijalni proces oslobađanja, kao što je emancipacija spolova, ima relativnu autonomiju i u konačnici doprinosi općem oslobođenju čovjeka. Proces oslobađanja čovjeka sveobuhvatan je i obuhvaća sve aspekte društvenosti čovjeka i sve društvene grupe. Specifična ograničenost žene očituje se kroz njezinu pasivnost i nedostatak djelovanja u različitim sferama egzistencije. Uloga žene u procesu proizvodnje, budući da se njezin kućanski rad ne priznaje kao društveno vrijedan, uvjetuje njezinu neaktivnost u drugim područjima života.¹³⁷ Ovdje Kodrnja analizira situaciju ženā kroz dvije različite faze. Prvu fazu povezuje s industrijskim sustavom koji je žene uključio u proces proizvodnje, čime su postale ekonomski ovisne, no to samo po sebi nije bilo dovoljno za njihovu emancipaciju. Taj je trenutak bio ključan za problematiziranje položaja ženā i nastanak feminističkog pokreta. Feministkinje su iskoristile proklamirane građanske vrijednosti poput slobode, bratstva i jednakosti kako bi postigle svoje ciljeve, uglavnom težeći pravnoj i zakonskoj emancipaciji. Energija feministkinja 19. i početka 20. stoljeća uglavnom se usredotočila na borbu za ostvarenje formalnih građanskih sloboda. U drugoj fazi obično dolazi do usklađivanja s razvojem industrijaliziranih društava. Unutar obiteljskih odnosa dolazi do smanjenja patrijarhata i demokratizacije, no istovremeno se žene i dalje iskorištavaju u kućanstvu. Međutim, na globalnoj razini, patrijarhat ostaje čvrsto prisutan. Postavlja se pitanje kako se žensko snažno fiksiranje za kućne obaveze i obiteljsku odgovornost može odraziti na njihovu sposobnost aktivnog sudjelovanja u javnom životu. Također, postavlja se pitanje je li nemogućnost ženā da se dokažu na svjetskoj razini kompenzirana njihovom ulogom u kući.¹³⁸

4.1. Žensko pitanje u kontekstu klasne i društvene nejednakosti

Nagle promjene u razvoju radničke klase dovode do situacije u kojoj žene postaju djelomično radna snaga. Međutim, položaj ženā u buržoaskom sloju i proletarijatu bitno se razlikuje. U buržoaziji društvo smatra da žene trebaju biti domaćice, udaljene od proizvodnog procesa te pasivne sudionice u društvu. S druge strane, u radničkoj klasi ili proletarijatu, žene

¹³⁷ Ibid., str. 124.

¹³⁸ Ibid., str. 124–125.

postaju aktivni sudionici u radnom procesu, brinu se za djecu i rade. To je slično današnjoj situaciji u kojoj žene preuzimaju odgovornosti u kućanstvu, ali istovremeno doprinose i prihodu obitelji. Unutar marksističkih rasprava, žene kao filozofska tema nisu potpuno ignorirane, ali se općenito smatra da je »žensko pitanje« zaboravljeno ili odloženo. U socijalističkom društvu žene su emancipirane koliko je to trenutno moguće, dok se ostatak ostavlja za budućnost ili proces. Feministička kritika koja se pojavila krajem sedamdesetih godina u tadašnjoj Jugoslaviji nije bila jasno definirana kao filozofska disciplina, iako su filozofkinje, zajedno sa sociolozima, dale svoj snažan doprinos. Iako na prvi pogled djeluje kao pokret usmjeren na jednu temu, feminističke grupacije činile su važan dio šireg kritičkog pokreta protiv postojećeg poretka. Radovi Blaženke Despot i Rade Iveković obuhvaćaju važne vremenske i tematske elemente feminističke filozofije koja se razvila u Hrvatskoj, iako na različite načine.¹³⁹ Dok je Blaženka Despot čitala Hegela s posebnim fokusom na ženska pitanja, novi val feminizma u socijalizmu bio je zabranjen i smatran nepotrebnim za socijalističke žene. U početku je bio tek toleriran kao zapadni trend, ali je tek 1975. kroz UN-ovu inicijativu Desetljeća ženā dobio malo prostora pod vlašću. Prvo su ga prihvatile žene s akademskim obrazovanjem, ali ubrzo se razvio u alternativni socijalni pokret koji je uključivao grupe za podršku ženama i podizanje svijesti o ženskim pitanjima. Tek tada je žensko pitanje, iako bez jasnog sadržaja, dobilo javno priznanje kao inačica feminizma.¹⁴⁰

Pitanje žene kao filozofska tema, nije naišlo na ozbiljne rasprave u marksističkim raspravama. Blaženka Despot u svojoj knjizi *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (1987) ukazuje da su žene u socijalističkom društvu donekle emancipirane, ali da njihovo potpuno oslobođenje još nije postignuto. Despot koristi kritičku analizu Hegela, čija je filozofija slobode zasnovana na dijalektičko-spekulativnoj metodi, kako bi se razlikovalo pitanje klase od pitanja spola, naglašavajući da žene ne ostvaruju istu razinu emancipacije kao klasa kojoj pripadaju. Također ističe da žene trebaju napustiti površno shvaćanje emancipacije kao oslobađanja od muškarca i kontrole nad njihovom seksualnošću i plodnosti. Kroz primjenu dijalektičko-spekulativne metode filozofije slobode, postaje jasno da pitanje oslobađanja ženā ima svoje specifične karakteristike i da je povezano s idejom slobode.¹⁴¹ Prema njezinu sudu, žensko pitanje prije Hegela nije moglo biti postavljeno u filozofiji, jer su filozofi koji su mu

¹³⁹ Nadežda Čačinović (ur.), *Žene i filozofija*, str. 12–13.

¹⁴⁰ Ankica Čakardić, *Kategorički feminizam: nužnost feminističke teorije i prakse* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2007), str. 208.

¹⁴¹ Blaženka Despot, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (Zagreb: Cekade, 1987), str. 8.

prethodili eliminirali razliku između muškarca i žene u pojmu »čovjek«. ¹⁴² Blaženka Despot odlično govori o filozofima koji komentiraju žene:

»Ako filozofi prije Hegela – dakle metafizičari – nešto kažu o ženama, kao primjerice Schopenhauer, onda to oni govore iz svojih nesretnih iskustava sa ženama, iz svojih političkih, religioznih opredjeljenja, dakle, iz nečega što je heteronomno za samu stvar. Ta mišljenja nemaju nikakve veze s njihovom filozofijom, jer iz metafizičke filozofije nikakvi filozofijski odnos spram ženā nije moguć.« ¹⁴³

Despot ističe nemogućnost Hegelove filozofije da direktno riješi pitanje ženā ili da pruži adekvatno utemeljenje za njihovu ulogu i emancipaciju. Hegelov fokus na apsolutnu filozofiju, koja je obuhvaćala cjelokupno razumijevanje stvarnosti, nije pružao dovoljno prostora ili tematskog okvira za posebno razmatranje ženskog pitanja. Umjesto toga, takva se tematika mora razmatrati u kontekstu povijesnog posredovanja koje implicira promjene u društvu i svijetu tijekom vremena te ono postaje ključno za razumijevanje i rješavanje takvih pitanja. Marksistički feminizam koristi kritičku analizu Hegelove filozofije kao temelj za svoj razvoj. Koristeći kategorijalni aparat dijalektičko-spekulativne metode, kritika je usmjerena na izvlačenje proletarijata kao ključne kategorije, koja, poput ženā, nije bila obuhvaćena Hegelovom filozofijom slobode. Na taj se način žensko pitanje povezuje s problemom proletarijata jer nema svoje mjesto unutar filozofije slobode, ali ima važnu ulogu u kritici filozofije. Različite pozicije koje žene i proletarijat zauzimaju u toj kritici predstavljaju problematiku koju marksistički feminizam nastoji istražiti. ¹⁴⁴

Despot potiče na refleksiju o načinu na koji žene percipiraju samu sebe u kontekstu povijesti i njihove prirode, naglašavajući čestu zanemarenost ženā u povijesnom kontekstu. Glavni cilj u rješavanju problema ženā jest njihovo priznanje i integracija u povijest kao povijesna bića, bez potrebe da se protive vlastitoj ženskoj prirodi. ¹⁴⁵ Nepomirljiva podjela između povijesti i prirode stavlja žene u klasnu opresiju, svodeći njihovu prirodu na najniži stadij koji uključuje kuhinju, djecu i crkvu, ne dopuštajući joj da se ostvari u svijetu kao subjekt. Kroz takav način razmišljanja koji ne uzima u obzir povijest, građansko apstraktno znanje i kontinuitet društvenih klasa kao političkih aktera u borbi za moć, žene se stavlja u odnos s

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid., str. 8–9.

¹⁴⁵ Ibid., str. 89.

muškim radničkim slojem. Unutar društvene podjele rada i razlika u ekonomskom statusu, žene su ograničene na svoju prirodu, odnosno reducirane na ulogu majke i domaćice – njihova reproduktivna uloga služi očuvanju postojećih društvenih struktura, iako su te strukture često hijerarhijske i autoritativne. Borba radničke klase za preuzimanje novih načina proizvodnje i organizacije proleterske revolucije uključila je žene kao partnerice u ekonomskom i životnom smislu, kao radnice. Na taj način, žene koje su prevladale stereotipe o ženskoj prirodi, postale su subjekti povijesti, ali ta je povijest često bila oblikovana na muški način, pod utjecajem države ili revolucije.¹⁴⁶

4.1.1. Ženska emancipacija u svjetlu marksističke teorije

Dva su razloga, prema mišljenju Blaženke Despot, koji pokazuju da žensko pitanje može biti razmatrano unutar socijalističkog samoupravljanja. Prvi razlog bi bio otvoreni marksizam koji dopušta nove perspektive i promišljanja, uključujući i razmatranje ženskog pitanja, te drugi razlog je to što je socijalističko samoupravljanje nastalo odgovor na nedostatke etatističkog socijalizma i ima za cilj stvaranje demokratskog i uključujućeg društva. Despot upozorava da je redukcionizam ženskog pitanja na klasnu dimenziju pogrešan i da treba sagledati trenutačnu situaciji, kao i budućnost, te tražiti potpuno rješenje u društvu bez klasnih podjela. Dakle, može se zaključiti da razmišljanje o ženskom pitanju unutar socijalističkog samoupravljanja pridonosi marksizmu i ističe važnost razmatranja ženskog pitanja ne samo u kontekstu klase već i kao posebnog pitanja koje zahtijeva promjene u društvu prema budućem besklasnom društvu.¹⁴⁷ Razmatranje ženskog pitanja u kontekstu spola, s marksističke perspektive, povezano je s pitanjem klase i proletarijata, ali to nije slučaj u etatističkom socijalizmu. Dogmatski i staljinistički marksizam pojednostavili su i reducirali žensko pitanje na pitanje klase. Međutim, smanjivanjem kompleksnosti ženskog pitanja na jednostavniju i ograničenu perspektivu ne može se adekvatno razumjeti žensko pitanje jer se problem ravnopravnosti ženā u vrijeme marksističke filozofije, ali i u budućnosti, treba promatrati izvan okvira klasnih podjela kako bi se postigla potpuna emancipacija i jednakost. U redukcionizmu ženskog pitanja, linije vremenitosti slijede se od posebnog (žensko pitanje) prema općem (emancipacija proletarijata), što znači da se prvo mora postići oslobađanje općeg, odnosno radničke klase, a tek onda mogu biti oslobođeni dijelovi, uključujući i žensko pitanje. Blaženka Despot

¹⁴⁶ Ibid., str. 96–99.

¹⁴⁷ Ibid., str. 107.

objašnjava da žensko pitanje niti ne postoji kao posebno i odvojeno pitanje, već se ono smatra dijelom opće emancipacije radničke klase. Stoga, kada se žensko pitanje spominje u navodnicima, to ukazuje da se smatra svojevrsnim pitanjem, što implicira da se njegova specifičnost ili važnost može dovesti u pitanje. Unutar konteksta klase proletarijata i njegove emancipacije, nikada se nije aktivno razmatralo pitanje muškaraca jer je očigledna neravnopravnost ženā koja se manifestira u svakodnevnom životu. Taj se jaz prepoznaje kao »žensko pitanje« i rješava se kroz donošenje normi i zakona koji osiguravaju političku jednakost ženā te ekonomske mogućnosti poput zaposlenja i plaća. Također se posvećuje velika pažnja brizi o obitelji, posebno zaposlenim ženama i majkama. No, važno je napomenuti da se u tom kontekstu nikada ne spominje briga za zaposlene muškarce i očeve, što ukazuje na prisutnost tradicionalne i patrijarhalne podjele rada u obitelji te jasnu razliku između privatnog i javnog života.¹⁴⁸ Despot zapisuje da je: »žena ispod razine emancipacije klase kojoj pripada, i u tome je cijela posebnost ženskog pitanja, ona trpi represiju kao zaposlena žena, što nije slučaj sa zaposlenim muškarcem.«¹⁴⁹ Uobičajena pojava diskriminacije ženā tumači se kao primitivno uvjerenje ili stav koji ljudi njeguju, a nemaju osnove u novim modalitetima proizvodnje i društvenim odnosima. Univerzalnost klasnog pitanja u odnosu na specifičnost ženskog pitanja znači da se šire razumijevanje klasnih problema odnosi na emancipaciju radničke klase kao cjelokupne emancipacije čovječanstva. To znači da se rješavanjem pitanja klase koje obuhvaća sve radnike, uključujući i žene, teži postizanju sveobuhvatne emancipacije koja obuhvaća sve aspekte ljudske slobode. Takav stav implicira da se kroz promicanje jednakosti i prava radničke klase, uključujući i žene, teži ostvarenju opće emancipacije čovječanstva.¹⁵⁰ Despot navodi i *Međunarodnu deklaraciju o ravnopravnosti žena i njihovu doprinosu razvoju i miru* iz 1975. godine, koju je potpisala i Jugoslavija, u kojoj se naglašava da postizanje ekonomskih i socijalnih ciljeva nije dovoljno za potpunu integraciju ženā, već je potrebno poduzeti mjere koje će u potpunosti ukinuti sve oblike diskriminacije prema ženama.¹⁵¹

U društvima s autoritarnim načinom proizvodnje–postoji i autoritarna obitelj koja se temelji na vlasti i autoritetu, odnosno hijerarhiji i podređenosti. U takvom društvu, gdje se ljudi odgajaju na autoritarni način, žensko pitanje ne samo da se ne može riješiti, već se čak ni ne može postaviti. Razlog tome leži u činjenici da patrijarhalna obitelj, sa svojim patrijarhalnim

¹⁴⁸ Ibid., str. 109–114.

¹⁴⁹ Ibid., str. 114.

¹⁵⁰ Ibid., str. 109.

¹⁵¹ Ibid., str. 114.

moralom i podjelom rada, upravo služi kao temelj za takav način proizvodnje cjelokupnog života. Budući da su društvene strukture i vrijednosti postavljene na način koji podržava autoritet i podređenost ženā, žensko pitanje ne može biti adekvatno adresirano ili riješeno u takvom društvu. Priroda žene kao biološkog bića, posebno kao majke, često predstavlja prepreku za ostvarenje njenih osobnih potencijala. Kada žena djeluje kao radnik u javnom životu, ona obavlja iste poslove kao i muškarac i tada je njena priroda manje važna. Međutim, u privatnom životu, žena ostaje »žena« s obvezama i očekivanjima koje se tradicionalno povezuju s rodnim ulogama. Na taj način stvara se začarani krug: autoritarni način proizvodnje zahtijeva postojanje autoritarne porodice, a autoritarna porodica oblikuje ljude koji prihvaćaju autoritarnu društvenu strukturu. Ti se ljudi potom asimiliraju u opći interes države i političke partije, zanemarujući svoje individualne interese. Marksističko shvaćanje veze između ženskog i klasnog pitanja, koje se odnosi na posebno i opće, ne uzima u obzir činjenicu da se žensko pitanje pojavljuje upravo zato što žene ne postižu istu razinu emancipacije kao i ostali članovi klase. Kako emancipacija ženā u vrijeme marksističke filozofije nije dostigla isti napredak kao što je to slučaj s klasom kojoj pripadaju, ukazuje na poteškoću povijesne mogućnosti za potpunu emancipaciju ženā.¹⁵²

Blaženka Despot ističe da u socijalističkom sustavu samoupravljanja žene imaju mogućnost da se organiziraju prema svom spolu i dijele svoja iskustva. Kada žene to čine, ponekad se to naziva feminizmom. Međutim, ona naglašava da feminizam u Jugoslaviji nije odvojen od klasnog pitanja radničke klase. Interesi ženā ne predstavljaju samo posebne interese radnika i građana, već u njihovoj posebnosti sadrže sveopću perspektivu radničke klase. Ako postoji nešto zajedničko svim tim različitim oblicima feminizma, to je njihov zajednički cilj oslobođenja ženā na način koji je specifičan za jugoslavenski socijalistički sustav samoupravljanja.¹⁵³ Svaki specifičan problem vezan uz žene nosi u sebi pitanje općeg ljudskog oslobođenja. Nije riječ samo o političkom oslobođenju i njegovoj općenitosti, već o oslobađanju svih ljudi. Ljudsko oslobođenje moguće je samo u novoj, neautoritarnoj kulturi koja uključuje proces ukidanja podjele rada, društvene kontrole nad radom, znanosti i politikom. Takva kultura zahtijeva neautoritaran proces formiranja ljudi, neautoritarne odnose unutar obitelji koji potiču socijalizaciju individua. Stoga se može reći da je emancipacija ženā preduvjet za ljudsko oslobođenje, a svako pitanje vezano uz žene ujedno je i pitanje ljudskog oslobođenja. Kako bi se prevladala svedenost ženskog pitanja na samo klasni aspekt, prvo ga treba postaviti na pravi

¹⁵² Ibid., str. 110.

¹⁵³ Ibid., str. 120.

način. Kada žensko pitanje postavimo kao pitanje klase, uočavamo njegove specifičnosti koje jasno ukazuju na ponižavajuće i izrabljivačke utjecaje na klasnu svijest radničke klase. Time žensko pitanje postaje i spolno pitanje jer je represija prema ženama odraz ropstva koje pogađa čitavo čovječanstvo. To znači da kada razgovaramo o pitanjima vezanim za žene, zapravo razgovaramo o pitanjima koja su važna za sve ljude. Nema podjela između muškaraca i ženā ili klasa - sva ta pitanja su međusobno povezana. Kada razmatramo ženska pitanja, možemo vidjeti kako su ona povezana s problemima koje muškarci imaju i s pitanjima koja proizlaze iz društvenih klasa. Ovaj pristup nas potiče da shvatimo da su ženska pitanja zapravo pitanja ljudskosti koja se tiču svih nas. Dakle, rješavanje ženskog pitanja ima važnost za ostvarenje ljudske emancipacije u socijalističkom kontekstu, gdje se teži izgradnji društva temeljenog na jednakosti i slobodi za sve.¹⁵⁴ Blaženka Despot ukazuje na važnost teorijskog utemeljenja marksističkog feminizma kao preduvjeta za postizanje ljudske emancipacije i ženā i muškaraca. Skidanje navodnika sa ženskog pitanja znači da se priznaje njegova ozbiljnost i važnost te da se ne smatra samo sporednim ili ograničenim na određene situacije. Ona naglašava da bez teorijske podloge, odnosno revolucionarne teorije, nije moguće ostvariti revolucionarnu praksu i stvarne promjene. Stoga teorijsko utemeljenje marksističkog feminizma ima ključnu ulogu u postizanju emancipacije ženā i muškaraca, te u širem kontekstu ostvarenja ljudske slobode i jednakosti.¹⁵⁵ On istražuje i kritički promišlja o načinu na koji su ideje i vrijednosti vladajuće klase i spola oblikovale dosadašnje društvene i ekonomske strukture. Za razumijevanje pravog utjecaja patrijarhata na emancipaciju ženā i cjelokupne klase u samoupravljanju, važno je primijeniti perspektivu marksističkog feminizma koja uključuje analizu klasnih odnosa, ekonomskih struktura i rodnih uloga. To nam omogućuje da sagledamo širu sliku društvenih nejednakosti i prepoznamo kako su patrijarhalni obrasci moći usko povezani s ekonomskim sistemom i klasnom eksploatacijom. Despot primjećuje da naše društvo ima tipično mušku orijentaciju, što se očituje u politici, znanosti i kulturnom stvaralaštvu. Žene su često marginalizirane u tim sferama, što utječe na njihovu poziciju u zajednici, izbor zanimanja i raspored u društvenom radu. Ona ističe da će žene moći aktivnije sudjelovati u institucionalnim oblicima samoupravljanja tek kada društvo riješi svoje patrijarhalne predrasude i ograničenja.¹⁵⁶

Iako je prošlo čak 36 godina od objavljivanja Blaženkina djela *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, i dalje je prisutna hitna potreba za transformacijom i

¹⁵⁴ Ibid., str. 121.

¹⁵⁵ Ibid., str. 122.

¹⁵⁶ Ibid., str. 133–134.

eliminacijom patrijarhalnih obrazaca koji u doslovnom smislu guše i povređuju žene, tretirajući ih kao potencijalne žrtve strašnih djela isključivo zbog njihova spola.

5. ZAKLJUČAK

Motivacija za ovaj istraživački rad proizlazi iz nedostatka prisutnosti ženske misli u filozofskom kanonu, što rezultira nepravедnim izostavljanjem ženā iz kolektivnog pamćenja. Glavni cilj ovog rada jest pridati veću pažnju ženskim protagonistima filozofije, istraživati i prenositi znanje o njihovim idejama i doprinosima, kako bi se osiguralo da postanu neizostavan dio filozofske panorame i intelektualnog naslijeđa naše kulture. U tu svrhu, važno je podržavati feministički pokret kako bismo težili rodnoj ravnopravnosti.

Feminizam, koji nije samo borba za prava ženā, već uključuje i prava svih ljudi bez obzira na spol, rasu, etnicitet ili društveni status, igra ključnu ulogu u promicanju ravnopravnosti. Filozofski feminizam posebno ističe ontologiju žene kao ljudskog bića, promatra ulogu roda i zagovara uspostavljanje ravnopravnosti. On također postavlja pitanje nedostatka ženskog glasa u akademskim i filozofskim krugovima, pri čemu patrijarhat, mizoginija i antifeminizam imaju glavnu ulogu u održavanju neravnopravnosti, neprijateljstva, stereotipa i ograničavajućih uloga koje se pridružuju ženama. S obzirom na navedeno, nasilje nad ženama predstavlja ozbiljan problem koji zahtijeva javnu raspravu, osnaživanje ženā, edukaciju društva i poduzimanje konkretnih mjera za njegovo suzbijanje. Potrebno je intenzivirati društveni angažman kako bi se zaustavilo nasilje nad ženama, a prvi korak jest osvijestiti postojanje rodne neravnopravnosti. Uz aktivno suprotstavljanje patrijarhalnim normama, feministkinje se bore protiv muške dominacije i nejednakosti te zagovaraju ravnopravnost spolova, pružajući i oslobađanje muškarcima, potičući izražavanje emocija i izbjegavanje nametnutih normi muškosti. Središnji cilj feminističke perspektive trebao bi biti stvaranje prostora za razumijevanje, podršku i izgradnju zdravijeg i ravnopravnijeg društva, a smatram da bi isti smjer trebala slijediti i filozofija.

Također, važno je razumjeti da su žene bile definirane prije nego što su same sebe mogle oblikovati. Mitovi i narativi oblikuju kolektivnu svijest i prikazuju kako se uspostavila patrijarhalna dominacija i nerazumijevanje između muškaraca i ženā. Stoga je nužna

reinterpretacija mitova kako bi se dodao novi smisao i značaj ženskom iskustvu te promicala emancipacija i solidarnost među ženama.

Važno je dublje razumjeti procese uspostavljanja obrazaca i mišljenja te prepoznati utjecaje koji su ostavili trag na današnje doba. Kršćanske dogme, primjerice, imale su značajan utjecaj na oblikovanje zapadne civilizacije te su istaknule suzbijanje tjelesnosti i ženskog seksualnog izražavanja. Pitanje seksualnosti ima osobitu važnost u osnaživanju ženā, budući da se i danas žene stigmatizira kad se otvoreno govori o seksualnosti. Stoga je važno raditi na oslobađanju od seksualnih tabua koji su opterećivali civilizaciju tijekom povijesti. Pri tome, važno je izbjegavati ekstrem pretjeranog naglašavanja seksualnosti, gdje sve postaje svedeno na seks i seksualnost, ali isto tako i stare patrijarhalne vrijednosti koje još uvijek ograničavaju seksualno izražavanje. Stoga bi cilj seksualne revolucije trebao biti oslobađanje pojedinca i društva od štetnih tabua, promicanje seksualne jednakosti te poštivanje autonomije pojedinca u donošenju odluka o vlastitom tijelu i intimnim odnosima.

Emancipacija ženā ne samo da osigurava njihovu slobodu i jednakost, već doprinosi općem oslobođenju čovječanstva. Ograničavanje slobode jedne skupine ili pojedinca prijeti općoj slobodi, stoga društvo koje zanemaruje okolnosti i interese drugih skupina ne može postići napredak niti izgraditi temelje za ravnopravnost i prihvaćanje. Iako žene često bivaju ograničene u svojim ulogama zbog patrijarhalnih struktura, njihovo oslobođenje mijenja postojeće nepravedne strukture.

Žensko pitanje nije temeljito raspravljano u marksističkim krugovima, ali su feministkinje dale svoj doprinos kroz kritičke analize. Kako se žensko pitanje u socijalističkom društvu nije postavilo kao jedinstveno pitanje, već je ono bilo reducirano na klasno pitanje, sama emancipacija mogla je biti jedino djelomična. Važno je priznati žene kao povijesna bića i integrirati ih u povijest, uzimajući u obzir njihovu prirodu i društvenu podjelu rada. Borba radničke klase uključila je žene kao partnerice u ekonomskom smislu, ali povijest je često oblikovana na muški način. Žensko pitanje trebalo je biti sagledano kao posebno pitanje koje zahtijeva promjene u društvu. Potrebno je osloboditi se ograničenja proizašlih iz klasnih podjela kako bismo postigli potpunu emancipaciju ženā. Rješavanje ženskog pitanja ključno je za postizanje opće ljudske emancipacije, što znači da to nije samo pitanje ženā, već pitanje koje se tiče svih nas. To znači da svi moramo prepoznati važnost rješavanja ovog pitanja kako bismo ostvarili pravednije i slobodnije društvo za sve.

LITERATURA

Adamović, M., i Maskalan, A., »In memoriam: Jasenka Kodrnja (1946.–2010.)«, *Sociologija i prostor* 48/2 (2010), str. 387–389.

Banić-Pajnić, E., »Žena u renesansnoj filozofiji«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 30 (2004), str. 69–89.

Boršić, L.; Skuhala Karasman, I. (ur.), *Filozofkinje u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2017).

Boršić, L., »Filozofkinja Maruša Gundulić«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 46 (2020), str. 287–308.

Bosanac, G., »Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji«, *Filozofska istraživanja* 28/3 (2008), str. 625–637.

Bosanac, G., »Metafizika Drugoga u horizontu rodno/spolne nejednakosti«, u: J. Kodrnja, S. Savić, S. Slapšak (ur.), *Kultura, drugi, žene* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja: Hrvatsko filozofsko društvo: Plejada, 2010), str. 80–88.

Bosanac, G., *Visoko čelo – Ogled o humanističkim perpektivama feminizma* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2010).

Centar za istraživanje žena u filozofiji, <https://cizuf.ifzg.hr/>

Čaćinović, N., *U ženskom ključu: ogledi u teoriji kulture*, (Zagreb: Centar za ženske studije, 2000).

Čaćinović, N. (ur.), *Žene i filozofija* (Zagreb: Centar za ženske studije: 2006).

Čakardić, A. *Kategorički feminizam: nužnost feminističke teorije i prakse* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2007).

Despot, B., *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (Zagreb: Cekade, 1987).

Dnevnik/Vijesti, Hrvatska radiotelevizija, <https://vijesti.hrt.hr/>

Encyclopædia Britannica, Inc., <https://www.britannica.com/>

Europsko vijeće i Vijeće Europske unije, <https://www.consilium.europa.eu/hr/>

European Institute for Gender Equality, <https://eige.europa.eu/>

Galić, B., »Moć i rod«, *Revija za sociologiju* 33/3–4 (2002), str. 230.

Galić, B., »Seksistički diskurs rodnog identiteta«, *Socijalna ekologija* 13/3–4 (2004), str. 305–324.

Hegel, G. W. F., *Osnovne crte filozofije prava* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1964).

Hrvatski biografski leksikon, online izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://hbl.lzmk.hr/>

Hrvatska enciklopedija, online izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://www.enciklopedija.hr/>

International women's development agency, <https://iwda.org.au/>

Kant, I. *Observations sur les sentimennt du beau et du sublime* (Paris: GF, 1764)

Kodrnja, J. (ur.), *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u hrvatskoj*, (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2006).

Kodrnja, J., *Žene zmije – rodna dekonstrukcija* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2008)

Kodrnja, J.; Savić, S.; Slapšak, S., (ur.) *Kultura, drugi, žene* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja; Hrvatsko filozofsko društvo; Plejada, 2010).

Martinović, I., »Maruša Gundulić u obranu Cvijete Zuzorić: renesansni uzorak hrvatskoga ženskoga pisma kao filozofsko djelo«, u: Luka Boršić; Ivana Skuhala Karasman (ur.), *Filozofkinje u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2017), str. 27–114.

Maskalan, A., »In memoriam: Jasenka Kodrnja (1946.-2010.)«, *Filozofska istraživanja*, 30/4 (2010), str. 689–692.

Maskalan, A., »Ljutnja kao filozofska motivacija: primjer Gordane Bosanac«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 44 (2018), str. 469–487.

Maskalan, A., »In memoriam Gordana Bosanac (1936 – 2019)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 47 (2021), str. 91–99.

Meyers, D. T., “philosophical feminism”, *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/philosophical-feminism>

Millett, K., »Theory of Sexual Politics«, u: Crow, B., *Radical Feminism, A Documentary Reader*. New York and London (2000)

Pallua, J. Vince; Radačić, I. (ur.), *Ljudska prava žena* (Zagreb: Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, 2011).

Rousseau, J.J., *Lettre à d'Alembert* (Paris: GF, 1758)

VoxFeminae.net – Impressum, Prostor rodne i medijske kulture »K-zona«, <https://voxfeminae.net/>